

SOSYAL BİLİMLERDE AKADEMİK ÇALIŞMALAR

I

Editör
Dr. Ömer AYDIN

Sosyal bilimler hayatın tam merkezinden doğan akademik bir disiplindir. İnsanın muhatabı olan her şey ile ilgilenen, inceleyen, araştıran ve bu şekilde gelişmeye, dönüşmeye ve ilerlemeye kapı açan bir alandır. Bu alanda farklı alt disiplinler yer almaktadır. Bu geniş alanda farklı çalışmalarını bir araya getirmek amacı ile ortaya çıkardığımız bu eser; bilim insanları başta olmak üzere, araştırmacılar, öğrenciler ve diğer ilgili tüm taraflara katkı sunmak amacı ile yayınlanmıştır. Kitabın ilk bölümünde yazarlar günümüz teknolojilerinin ortaya çıkardığı psikolojik durumlardan bir tanesini olan internet bağımlılığına bağlı gelişmeleri takip edememe korkusunun iktisadi hayat bağlamında incelemesine yer vermiştir. İkinci bölümde ise, serbest meslek kazançlarında gelir vergisi ve katma değer vergisi açısından vergiyi doğuran olayın önemi irdelenmiştir. Üçüncü bölümde, enerji piyasaları incelenmiş ve bu bağlamdaki kamu mali politikası değerlendirilmiştir. Sonraki bölümde günümüz enerji kaynakları ve teknolojileri sunularak güncel enerji jeopolitiğine ait değerlendirmelerde bulunulmuştur. Beşinci bölümde yazarlar, dünyadaki farklı ülkelerdeki örnekleri ele alarak yolsuzlukla mücadele bağlamında karşılaştırmalar ve değerlendirmelere yer vermişlerdir. Son olarak altıncı bölümde Türkiye'deki büyük ölçekli mevduat bankalarında faiz dışı gelirlerin banka performansına etkisi değerlendirilmiştir.

www.izmirakademi.org

Yayınevi | Akademik Dergiler | STK
Akademik Etkinlikler | Proje | Eğitim

@izmirakademidernegi @35izmirakademi @izmirakademidernegi

İZMİR AKADEMİ
DERNEĞİ

Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar I

Editor: Dr. Ömer AYDIN

SOSYAL BİLİMLERDE AKADEMİK ÇALIŞMALAR

I

Editör
Dr. Ömer AYDIN

İZMİR AKADEMİ
DERNEĞİ

SOSYAL BİLİMLERDE AKADEMİK ÇALIŞMALAR I

**Editör
Dr. Ömer AYDIN**

**İZMİR AKADEMİ
DERNEĞİ**

SOSYAL BİLİMLERDE AKADEMİK ÇALIŞMALAR I

EDİTÖR : DR. ÖMER AYDIN
ORCID : 0000-0002-7137-4881
ISBN : 978-605-71029-0-4

©Copyright 2021, İZMİR AKADEMİ DERNEĞİ. SERTİFİKA NO: 51876

Bu baskının bütün hakları İzmir Akademi Derneği'ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

İzmir Akademi Derneği, 2021 yılından itibaren ulusal ve uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmeye başlamıştır.

GENEL YAYIN YÖNETMENİ : Ömer AYDIN –omeraydin35@gmail.com

REDAKSİYON : Emel AYDIN
SAYFA TASARIMI : Dr. Ömer AYDIN
KAPAK TASARIMI : grafikalite (<https://bionluk.com/grafikalite>)

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI:

Ömer AYDIN
Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar I / Ömer Aydın
1. Basım. VI + 117 s. 16x24 cm. Kaynakça var, dizin yok.
E-ISBN:978-605-71029-0-4
1. FoMo 2. Serbest meslek kazancı 3. Kamu politikası 4. Enerji Jeopolitiği 5. Yolsuzlukla mücadele 6. Faiz dışı fazla 7. Banka performansı

YAYIN YERİ : İzmir
YAYIN TARİHİ : Ekim 2021
E-ISBN : 978-605-71029-0-4

GENEL DAĞITIM

Dağıtım : İzmir Akademi Derneği (Sertifika No: 51876)
Adres : Büyükkale Mahallesi Kerimoğlu Sokak No:40-2 Tire/İZMİR
Email : izmirakademiderneği@gmail.com, info@izmirakademi.org
Telefon : +90 555 597 19 84
Web : www.izmirakademi.org

**İZMİR AKADEMİ
DERNEĞİ**

BÖLÜMLER ve BÖLÜM YAZARLARI

1. BÖLÜM

Gelişmeleri Takip Edememe Kaygısı (Fear of Missing out) ve Piyasa Örneklemeleri
Ahmet ÖZEN, Sevgi ORTAÇ

2. BÖLÜM

Serbest Meslek Kazançlarında Gelir Vergisi ve Katma Değer Vergisi Açısından
Vergiyi Doğuran Olayın Önemi
Alp Osman ÜLGEN

3. BÖLÜM

Enerji Piyasaları Bağlamında Kamu Politikaları
Engin ÖZTORNACI

4. BÖLÜM

Yeni Enerji Jeopolitiğine Genel Bakış
Cenk SEVİM

5. BÖLÜM

Yolsuzlukla Mücadele: Seçilmiş Ülke Örnekleri
Kutay İŞLER, Filiz KUTLUAY TUTAR

6. BÖLÜM

Türkiye'deki Büyük Ölçekli Mevduat Bankalarında Faiz Dışı Gelirlerin Banka
Performansına Etkisi
Aylin ÇELİK KARA, Şenol BABUŞCU, Adalet HAZAR

HAKEM ve BİLİM KURULU

EDİTÖR

Dr. Ömer AYDIN

Manisa Celal Bayar Üniversitesi

ORCID: 0000-0002-7137-4881

HAKEM VE BİLİM KURULU

Prof. Dr. Ahmet ÖZEN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. Selim ŞANLISOY
Dokuz Eylül Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail KÜÇÜKAKSOY
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Doç. Dr. Serdar YAY
Süleyman Demirel Üniversitesi

Prof. Dr. Oya DAĞLAR MACAR
İstanbul Ticaret Üniversitesi

Doç. Dr. Üzeyir AYDIN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. Ekmel GEÇER
Sağlık Bilimleri Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Barış KANDEĞER
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Filiz ÇOBAN ORAN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Berk ÇAYCI
İstanbul Ticaret Üniversitesi

Doç. Dr. Gürbüz ÖZDEMİR
Çankırı Karatekin Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim ÇEMBERLİTAŞ
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Doç. Dr. Hasan Taner KERİMOĞLU
Dokuz Eylül Üniversitesi

Dr. Ahmet GÜLEN
Dokuz Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. Hüseyin Naci BAYRAÇ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Dr. Çağdaş CENGİZ
Dokuz Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. İlknur TÜRE
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Dr. Erdi KUTLU
Bağımsız Araştırmacı

Doç. Dr. Mehmet Akif DESTEK
Gaziantep Üniversitesi

Dr. Metin MENEKŞE
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi

Doç. Dr. Melissa Nihal CAGLE
Dokuz Eylül Üniversitesi

Dr. Muhammet DAMAR
Dokuz Eylül Üniversitesi

Doç. Dr. Murat ATİK
Milli Savunma Üniversitesi

Dr. Nuh Ekrem YILDIRIM
Akdeniz Üniversitesi

Doç. Dr. Murat BERBEROĞLU
Artvin Çoruh Üniversitesi

Dr. Selin COŞKUN
Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Doç. Dr. Murat TOZAN
Ege Üniversitesi

Dr. Sevim Ceylan DUMANOĞLU
Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi

ÖNSÖZ

Sosyal bilimler hayatın tam merkezinden doğan akademik bir disiplindir. İnsanın muhatabı olan her şey ile ilgilenen, inceleyen, araştıran ve bu şekilde gelişmeye, dönüşmeye ve ilerlemeye kapı açan bir alandır. Bu alanda farklı alt disiplinler yer almaktadır. Bu geniş alanda farklı çalışmalarını bir araya getirmek amacı ile ortaya çıkardığımız bu eser; bilim insanları başta olmak üzere, araştırmacılar, öğrenciler ve diğer ilgili tüm taraflara katkı sunmak amacı ile yayınlanmıştır. Kitabın ilk bölümünde yazarlar günümüz teknolojilerinin ortaya çıkardığı psikolojik durumlardan bir tanesini olan internet bağımlılığına bağlı gelişmeleri takip edememe korkusunun iktisadi hayat bağlamında incelemesine yer vermiştir. İkinci bölümde ise, serbest meslek kazançlarında gelir vergisi ve katma değer vergisi açısından vergiyi doğuran olayın önemi irdelenmiştir. Üçüncü bölümde, enerji piyasaları incelenmiş ve bu bağlamdaki kamu mali politikası değerlendirilmiştir. Sonraki bölümde günümüz enerji kaynakları ve teknolojileri sunularak güncel enerji jeopolitiğine ait değerlendirmelerde bulunulmuştur. Beşinci bölümde yazarlar, dünyadaki farklı ülkelerdeki örnekleri ele alarak yolsuzlukla mücadele bağlamında karşılaştırmalar ve değerlendirmelere yer vermişlerdir. Son olarak altıncı bölümde Türkiye'deki büyük ölçekli mevduat bankalarında faiz dışı gelirlerin banka performansına etkisi değerlendirilmiştir. Kitap farklı konularda farklı yazarlar tarafından ortaya çıkarılmış ve literatüre katkı sunma amacı taşıyan bir yayın olarak okurların değerlendirmesine sunulmuştur.

Dr. Ömer AYDIN
Editör

İÇİNDEKİLER

Başlık/Yazar	Sayfa
<i>Gelişmeleri Takip Edememe Kaygısı (Fear of Missing out) ve Piyasa Örneklemi</i> Ahmet ÖZEN, Sevgi ORTAÇ	1
<i>Serbest Meslek Kazançlarında Gelir Vergisi ve Katma Değer Vergisi Açısından Vergiyi Doğuran Olayın Önemi</i> Alp Osman ÜLGEN	13
<i>Enerji Piyasaları Bağlamında Kamu Politikaları</i> Engin ÖZTORNACI	25
<i>Yeni Enerji Jeopolitiğine Genel Bakış</i> Cenk SEVİM	59
<i>Yolsuzlukla Mücadele: Seçilmiş Ülke Örnekleri</i> Kutay İŞLER, Filiz KUTLUAY TUTAR	75
<i>Türkiye'deki Büyük Ölçekli Mevduat Bankalarında Faiz Dışı Gelirlerin Banka Performansına Etkisi</i> Aylin ÇELİK KARA, Şenol BABUŞCU, Adalet HAZAR	99

Gelişmeleri Takip Edememe Kaygısı (Fear of Missing out) ve Piyasa Örneklemleri¹

Ahmet ÖZEN

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, İzmir, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0002-9635-5134
- ❖ **Mail:** ahmet.ozen@deu.edu.tr

Sevgi ORTAÇ

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi, Bursa, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0002-5698-6054
- ❖ **Mail:** svgorc@gmail.com

¹ Bu çalışma İzmir Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2020 yılı 2. Cilt 2. sayısında yayınlanmıştır.

GİRİŞ

İnsanlık, 2000 yılına kadar edinilmiş olan tüm bilgiyi günümüz dijital çağında sadece iki günde elde edebilmektedir. Elbette bu durum bireysel bazda anlık veya günlük olayların takibi açısından bir dizi yeni uygulamaya yönelimi teşvik etmektedir. Öyle ki çevremizde neredeyse en az bir sosyal medya hesabı olmayan birey bulmak neredeyse imkansız hale gelmiştir. Bu durum insanların yeni fikirlere açık olma arzularını da beraberinde getirmekte ve gerekli veya gereksiz her türlü bilgiye istediği zaman ulaşabilmeyi arzulamalarına neden olmaktadır.

Sosyal medya bağımlılığına dönüşen bu tür psikolojik davranışlar iktisadi hayatta da yeni iş türlerini doğurmaktadır. Günümüzde sosyal medya fenomeni olmak isteyen birçok insan bu uğurda fake hesapları dahi satın almaya ya da sıra dışı davranışlarını internet ortamında paylaşarak ticari gelir elde etmeyi amaçlayabilmektedir. Artık sosyal medyanın veya iletişim çağının bir parçası olmak ihtiyaç olmanın ötesinde bağımlılık halini dahi almıştır. Nitekim azımsanmayacak seviyede pek çok birey internetsiz bir yaşamın dışına çıkamayacak kadar bağımlı hale gelmiştir. Bu yönde bir dizi araştırmada da internetsiz bir yaşamın asla kabul edilemeyeceği yönünde çarpıcı bulgular elde edilmiştir. Artık günümüz insanlığında gelişmeleri takip edememe kaygısı (Fear of Missing Out/FoMO) denilen psikolojik bir davranış hali şiddetlenmeye başlamıştır. İşte bu çalışmada bu endişe ya da kaygı hali teorik açıdan inceleme konusu yapılacak ve ekonomik hayatta görülebilecek FoMO örneklemi üzerinde durulacaktır.

KAVRAMSAL BOYUTUYLA FOMO

İlk defa pazarlama stratejisti Der Herman tarafından dile getirilen FoMO kavramı, özellikle Z (milenyum veya 2000 sonrası kuşağı; dijital yerliler) kuşağını etkileyen, söz konusu olayların/nesnenin/durumun yokluğunda meydana gelebilecek “eğer” ihtimallerini düşünerek oluşturduğu geri kalmışlık hissinin oluşturduğu psikolojik anksiyete (endişe) durumudur (<https://www.btider.org.tr/blogicerik/FoMO-fear-of-missing-out>). Psikoloji biliminde kavramlaştırılmış olan FoMO, internet bağımlılığı sonrasında insan davranışlarında yoğun şekilde görülmeye başlamış ve hastalık olarak nitelendirilebilecek bir davranış şeklidir. Özellikle internet bağımlılığının beraberinde getirdiği ve akıllı telefonların popülerleşmesi sayesinde daha çok genç kuşaklar arasında fark edilebilecek yeni internet bağımlılığı sonucunda

oluşabilecek kaygı durumunu temsil etmektedir (Tomczyka ve Selmanagic-Lizdeb, 2018, s.542) .

FoMO olarak kavramlaştırılan gelişmeleri kaçırma kaygısı, günlük hayattan ayrılmaz olan akıllı telefonlar sayesinde sanal dünyada daha fazla yer alma ve sosyal medyada sürekli bulunma isteği sonucunda ortaya çıkan bir korku hali olarak tanımlanabilir (Aydın, 2018, s.416). Günümüzde sanallaşan sosyal ilişkiler özellikle genç kuşaklar arasında yaygın bir şekilde görülmekte ve her genç birey neredeyse sosyal pozisyonunu sanal ortamda takip ettikleri ve edindikleri ile belirleyebildiği düşüncesine kapılmaktadır. Bu tür bir algı sorunu ise beraberinde internetsiz ve sosyal medyasız sosyal ilişki kurulamayacağı gibi olumsuz bir yargı oluşturmaktadır. Öyle ki bir dizi araştırmada gençlerin gelişmeleri kaçırma korkusunun, teknolojik kaygı/bağımlılık ve nevroitiklik ile ilişkili olduğu bulguları elde edilmiştir (Adelhart, Markus ve Eberle (2018); Alt ve Boniel-Nissim (a), 2018). Netice itibariyle FoMO rahatsızlığına yakalanan birey sürekli yeni bir şeyler görmek, merak ettiği ortamlara girmek ve ilginç bulduğu bireylerle tanışmak için göçebe bir hayat dahi yaşayabilmektedir. Öyle ki Prof. Dr. Nevzat TARHAN'a göre FoMO uyuşturucu gibi bireyin bilinç kontrolünü bozan bir hal olarak nitelendirilmektedir (<https://www.btider.org.tr/blogicerik/FoMO-fear-of-missing-out>).

FoMO, başkalarının yaptıkları ile sürekli olarak bağlı kalmak ve sosyal medya statüsünün artacağı inancıyla yeni sosyal platformlara dahil olma çabalarını da beraberinde getirmektedir. Öyle ki sosyal medyada ilk defa bir ünlünün yaptığı her hangi bir hareket tüm sosyal medya kullanıcıları tarafından benimsenebilmekte ve tüm dünyada çığırnlık halini alabilmektedir. Bu tür hareketleri taklit eden birçok birey ise eğer bu davranışların farkında olmazlarsa sosyal medyadan dışlanacakları ve elde ettikleri sosyal medya statülerinin ise azalacağı korkusuna kapılabilmektedirler. Elbette bunun ticari yönü de bulunabilmektedir. Birçok sosyal medya kullanıcısının fenomen olarak kabul ettiği sosyal medya ikonlarının elde ettikleri ve basına yansıtılan gelirleri pek çok bireyin ilgisini çekebilmektedir. Yani sosyal medyada statü kaybının olabileceği korkusu ve gelecekte sosyal medyadan yüksek kazanç sağlayabileceği yönünde ikonların varlığı özellikle genç kuşaklar üzerinde FoMO kaygısının giderek artmasına neden olmaktadır. Elbette bunda artan teknoloji ile birlikte ucuzlayan yani daha rahat elde edilebilen akıllı cep telefonlarının da etkisi yadsınamaz düzeydedir. Artık neredeyse cinsiyet veya yaş farkı olmadan herkes elinde sosyal medyaya rahatça ulaşabildiği bir cep

telefonu taşıyabilir hale gelmiştir. Nitekim bir dizi çalışmada akıllı telefon bağımlılığı ve FoMO arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Gezgin (2018), Adelhart, Markus ve Eberle, 2018; Balta, Emirtekin, Kircaburun ve Griffiths, 2018).

FoMO seviyesinin hangi cinsiyette daha yüksek olduğu hakkında Casale, Rugaip ve Fioravantia (2018) tarafından gerçekleştirilmiş olan bir çalışmada kadınlarda daha yüksek düzeyde FoMO görüldüğü bulgularına ulaşılmıştır. Bazı çalışmalarda da buna benzer sonuçlar elde edilmiştir (Bkz, Franchina, Abeele, Rooji, Coco ve Marez, 2018; Scott ve Woods, 2018). Buna karşın Alt ve Boniel-Nissim (b)(2018) tarafından yapılan bir çalışmada ise FoMO ve cinsiyet arasında düşük bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Elhai, Levine, Alghraibeh, Alafnan, Aldraiweesh ve Hallf, Tomczyk ve Selmanagic-Lizdeb (2018) tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda ise düşük düzeyli bir cinsiyet-FoMO ilişkisi elde edilmiştir. Diğer yönden FoMO ve yaş grupları arasındaki ilişkiyi test eden bazı çalışmalarda FoMO ve yaş özellikleri arasında düşük bir ilişki olduğu sonucuna (Bkz Elhai, Levine, Alghraibeh, Alafnan, Aldraiweesh ve Hallf (2018) varılmıştır.

Sosyal medya bağımlılığının FoMO ile ilişkisinin ele alındığı bir çalışmada daha yüksek FoMO düzeyine sahip gençlerin daha geniş sosyal medya platformuna üye oldukları ve sosyal medyayı daha sık kullandıkları bulgularına ulaşılmıştır (Franchina, Abeele, Rooji ve Marez (2018)). Cinsiyet veya yaş grubu ne olursa olsun günümüzde çılgınlık halini almış olan internet ve sosyal medya bağımlılığı sorunu ciddi şekilde üzerinde tartışılması gereken ve psikolojik bir vaka halini almıştır. Nitekim Amerikan Psikiyatri Birliği tarafından gerçekleştirilmiş olan bir araştırma bunu destekler niteliktedir. Sosyal medya kullanan 11-55 yaş grubu arasındaki 1.200 birey üzerinde gerçekleştirilen çalışmada sosyal medya kullanıcılarının %40'ı bir şeyleri kaçırdığını düşünerek sürekli sosyal medya kullanma ihtiyacı hissettiklerini belirtmişler (<https://www.kimpsikoloji.com/FoMO-fear-of-missing-out/>).

İKTİSADİ HAYATTA BİREYİN FOMO KAYGISINI AÇIKLAYICI ÇEŞİTLİ YAKLAŞIMLAR VE ÖRNEK DURUMLAR

Bilgisayar ve teknoloji alanındaki köklü dönüşüm; iktisadi hayatımızda bilginin temel üretim faktörü olmasını sağlamıştır. Günümüzde sadece bilgiye sahip olmak yani sahip olunan patent veya lisans kapasitesi ağır sanayi üretiminden çok daha önemli hale gelmiştir. Nitekim 20. yüzyılın başında

dünyanın en zenginleri enerji sektörü devleri iken 21. yüzyıl itibariyle yerlerini bilişim sektörü devlerine bırakmaya başlamışlardır. Üretimin tekniğiyle ilgili patent hakkına sahip olmak onu üretmekten çok daha kârlı hale gelmiştir. Dolayısıyla global şirketlerin ar-ge faaliyetlerine çok büyük çaplı kaynak ayırması elbette rastlantı değildir.

Bilgi ekonomisinde hâkim ekonomik sektör diğer tüm sektörlerin refah yaratmasını da sağlayan bilgisayar, iletişim ve eğlence sanayilerinin bütünleşmesiyle oluşan yeni medya sektörüdür. Yeni medya sektörü tüm sanat etkinliklerini, bilimsel araştırmaları, eğitimi ve işletmeleri geliştirmektedir. Artık bireyler iktisadi hayatta iş yapma, üretme, çalışma, eğlenme, yaşama ve düşünme yöntemlerini değiştirmekte ve yeni üretim veya tüketim alışkanlıkları oluşmaktadır (Şanlısoy, 2015, s.104). Elbette bu tür yeni alışkanlıklar bireyler üzerinde yeni tür kaygıları da beraberinde getirmektedir. Dışlanma, uzak kalma veya yalnızlaşma gibi bir dizi kaygı iktisadi hayatta FoMO baskısının şiddetlenmesine de neden olmaktadır.

Bireysel Kaygı Ele Alan Çeşitli Yaklaşımlar

Psikoloji biliminde birey davranış ve tutumları açıklamaya yönelik çeşitli yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Çalışmamız itibariyle bu yaklaşımlardan bazıları ele alınacaktır. Örneğin Abraham Maslow tarafından 1943 yılında ortaya atılan ve Maslow'un İhtiyaçlar Teorisi şeklinde kavramlaştırılan bir kurama göre bireyler beş aşamada kategorize edilen ihtiyaçlarını karşılama çabası içine girmektedirler (https://tr.wikipedia.org/wiki/Maslow_teorisi). Bu durumda bireyin kişilik gelişimleri de baskın olan ihtiyaç kategorisine göre belirlenmektedir. İhtiyaçlar hiyerarşisi ile kişilik gelişimleri arasında bir dizilim söz konusu olmakta ve birey, bir kategorideki ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadan bir üst seviyedeki ihtiyaç kategorisine, dolayısıyla kişilik gelişme düzeyine geçememektedir

Bu konuya ilişkin bir diğer teori ise Leon Festinger tarafından 1954 yılında ortaya konulan Sosyal Karşılaştırma Teorisi'dir. Buna göre bireyler sosyal alanda kendilerini sürekli olarak başkalarıyla karşılaştırmakta ve sosyal gruplara ait olma duygusu geliştirmektedir. Dolayısıyla birey kendini yetenek ve görüş açısından yakın gördüğü gruplara yakınlaşırken diğerlerini ise göz ardı etmektedir. Böylece toplum gruplara bölünmekte ve toplumda yeteneklere bağlı olarak statüler oluşmaktadır

(<http://www.yonetselzihin.com/orgutsel-davranis/sosyal-karsilastirma-teorisi-ve-leon-festinger/.html>).

Diğer bir teori ise Edward Deci ve Richard Ryan tarafından geliştirilmiş olan Öz Belirleme Teorisi'dir. Teoriye göre bireysel davranış ve tutumlarda güdülenme mekanizması oldukça önemli kabul edilmektedir. Dolayısıyla bireyler sosyal ilişkiler ve etkileşim sürecinde karşılaştıkları tutum ve davranışları benimseyerek içselleştirebilmektedirler (Aydın, 2018, 417). Öz Belirleme Teorisi içinde yer alan bir dizi alt teori de yer almakta olup bunlardan konumuz itibarıyla Amaç Doyumu Teorisi'ne de değinmek gerekmektedir. Bu teori, içsel ve dışsal amaçlar arasındaki farklılığı esas almakta ve bunların motivasyon ve sağlıklı yaşam üzerindeki etkisini incelemektedir. Amaçlar, temel ihtiyaçların farklı şekilde karşılama çabalarında duyulan tatmini ifade etmekte olup bu durum refah düzeyiyle ilişkilendirilmektedir. Finansal başarı, görünüm ve popülerlik/şöhret gibi dışsal amaçlar, özellikle topluluk, yakın ilişkiler ve kişisel gelişim gibi içsel hedeflerle tezat oluşturmaktadır. Bununla birlikte, kişisel gelişim ise daha ziyade yetersiz sağlık ve artan hastalık düzeyi ile ilişkilidir (<https://selfdeterminationtheory.org/the-theory/>).

İktisadi Hayatta FOMO Örnekleri

İktisadi hayatımızı şekillendiren ve piyasa olarak nitelendirebileceğimiz iktisadi davranış modellerinin temelinde ihtiyaç dediğimiz kavram yatmaktadır. Genel ifadeyle ihtiyaç karşılandığı zaman mutluluk, aksine karşılanmadığı zaman ise sıkıntı oluşturabilen gereksinimler veya güçlü isteklerdir. Genellikle de içinde bulunulan sosyal, coğrafi, kültürel, dini, iktisadi veya siyasi hayata göre şekillenebilen ihtiyaçlar beraberinde bunu karşılayan tarafı (arz eden) ve bunu satın alan tarafı (talep eden) şekillendirmektedir. Ancak ne olursa olsun ihtiyaçların karşılanmasının yaratacağı haz bir tür psikolojik duygu halidir. Bu tür bir psikolojik duygu haline yön vermek ve bireysel tatmini sağlayacak arzı gerçekleştirmek pazarlama dediğimiz teknik ile gerçekleştirilebilir.

Bir ürünün, bir malın, bir hizmetin satışını geliştirmek amacıyla tanıtmayı, paketlemeyi, satış elemanlarının yetişmesini, piyasa gereksinimlerini belirlemeyi ve karşılamayı içeren etkinliklerin bütünü şeklinde tanımlanabilecek pazarlamanın (<https://sozluk.gov.tr/>) FoMO ile doğrudan bir ilişkisi bulunmaktadır. Nitekim pazarlama faaliyetleri arz sağlayıcıların talebi en iyi şekilde algıladıkları ve yoksunluk hissini azaltıcı

faaliyetlerdir. Yani burada amaç karşılanamadığı takdirde yoksunluk hissi uyandırabilecek ihtiyacın doğru şekilde karşılanabilmesinin sağlanmasıdır. Özellikle de son dönemde veri madenciliği teknikleri kullanılarak sosyal medyadaki gezintilerden elde edilen veriler ile bireylerin tüketim alışkanlıkları tespit edilebilmekte ve bireye özel reklamlar ile mahrum kalmama etkisi oluşturulmaya çalışılmaktadır. Hatta bireye özel süreli kampanyalar ile fırsatı kaçırmama algısı oluşturulmak suretiyle FoMO yönlendirilmesi yapılmaktadır.

Bazen de insan psikolojisi üzerinde yönlendirici etki oluşturarak, aslında gereksinimi olmayabilecek ürünler de ihtiyaç haline dönüştürülmektedir. Ayrıca ürünler üzerinden indirim kampanyası da yapılarak fırsatı kaçırmama algısı uyandırılmaya çalışılmaktadır. Hatta temel bir ürün ile gerekli olmayan bir ürün de birlikte satılarak gereksinim haline getirilmeye çalışılmaktadır. Günümüzde özellikle sosyal medya ve bu alandaki fenomenler reklam yüzü olarak ciddi şekilde kullanılabilmekte ve FoMO algısı oluşturulabilmektedir. Şöyle ki fenomen bir bireyin kullandığı bir ürün, gittiği bir yer veya bir davranış türü pazarlama firmalarının yönlendirilmesiyle ticari bir alana dönüşmekte ve tüm takipçilerde FoMO baskısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Özellikle takipçi sayısı ile aldığı ücret arasında doğru orantı olan bu tür fenomenler sosyal medya üzerinde algı operasyonu yaparak hitap ettiği kitlede yeni ihtiyaçların şekillenmesine neden olmaktadır. Bu durum ise takipçiler üzerinde satın alma ya da yoksun kalma ikilemi oluşturarak FoMO baskısını artırabilmektedir. Nihayetinde pazarlama firmaları bireyler üzerinde yeni ihtiyaçlar oluşturmuş ve gerekli olmayan birçok ürünü satmış olacaktırlar.

FoMO baskın pazarlama, kendini salgın hastalıklar döneminde de ciddi şekilde gösterebilmektedir. Nitekim küresel salgın haline dönüşmüş olan COVID-19 bireysel davranışlar üzerinde FoMO baskısının şiddetlenmesine neden olmuştur. Bu tür davranışlara örnek olarak ülkemizde yaşanan pandeminin ilk dönemlerinde neredeyse makarna, kolonya, un, maya, temizlik ürünü gibi ürünlere aşırı talebi örnek gösterebiliriz. Neredeyse herkes mahrum kalmama, kaçırmama korkusundan dolayı bu tür ürünlere yönelmiş ve toplumda artan bir FoMO yaşanmaya başlamıştır. Neredeyse sosyal medyadan süreci takip etmeyen, anlık gelişmeleri izlemeyen ve sürü psikolojisine yönelecek şekilde ürün talebinde bulunmayan kalmamıştır. Hatta sokağa çıkma yasağından önce yoksun kalma duyguları şiddetlenen birçok insan saat 22 civarında açıklanan ve 24 itibarıyla uygulanacak olan 2

saatlik süreçte kitlesel FoMO yaşar hale gelmiştir. Belki de bu tür bir davranış ürünün tükeneceği yani kıtlık algısından da kaynaklanabilir. Nitekim kıtlık algısı ve FoMO arasındaki ilişkileri inceleyen Aydın (2018) çalışmasında, kıtlık algısının FoMO üzerinde ve FoMO'nun içgüdüsel alımlar üzerinde pozitif yönde anlamlı etkiye sahip olduğu bulgularına ulaşmıştır. FoMO hali ne kadar uzarsa bir noktadan sonra bireyler bozulan psikolojilerini telkin etmek amacıyla süreci umursamaz hale de gelebilmektedir. Nitekim son günlerde toplumsal davranışlarda görülen bir kaygı hali azalması durumu da dikkat çekmeye başlamıştır. Bu durum ise beraberinde bir başka davranış durumunu da tartışılır hale getirmiştir. FoMO halinin yarattığı kaygı ve psikolojik davranış halinden uzaklaşma ve kendini güçlü tutma çabası gelişmeleri önemsememek ve bundan haz almak şeklinde ifade edilen JoMO (Joy of Missing Out) halini ön plana çıkarmaya başlamıştır. Bu da üzerinde mutlaka durulması gereken diğer bir durumdur.

FoMO yeni tür yatırım araçlarının pazarlanması amacıyla kullanılan önemli bir yönlendirme aracı da olabilmektedir. Örneğin son dönemde medyada sürekli haberi (reklamı) yapılan çeşitli sanal paraların ticaretini cazip hale getirmek amacıyla da fırsatı kaçırmama algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Özellikle de bu tür kripto paraların değerlerinde sürekli artış algısı oluşturulmak suretiyle bu alanlara yatırımlar motive edilmeye çalışılmaktadır. Hali hazırda 2000 civarında olan kripto para türleri üzerinde özellikle ismini çabucak sayabileceğimiz bazılarındaki fırsatı kaçırmama veya yoksun kalmama algısı oluşturulmaktadır. Bu amaçla sosyal medya çok iyi kullanılmakta ve bu tür paralara yatırım yapıp zengin olmuş bireylerin yaşamları kitlelere görsel olarak sunulmaktadır.

FoMO algısı şans oyunlarının pazarlanmasında da çok ciddi şekilde kullanılmaktadır. Özellikle şans oyunlarında yüksek ödül kazanmış bireylerin yaşamlarından kesitler sunulurken veya yüksek ödül taahhüt edilerek fırsatı kaçırmama algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Hatta bu tür oyunlara ulaşılabilirlik de teknolojik gelişmelerle çok hızlı hale gelmiş ve çok fazla ürün çeşidi oluşturulmuştur. Öyle ki günümüzde çok sayıda şans oyunu sanal ortamda 7 gün 24 saat esasıyla ulaşılabilir durumdadır.

FoMO diğer bir açıdan ele alındığında kendisini teknolojiden uzak ve yetersiz gören bazı bireyler üzerinde de görülebilmektedir. Özellikle teknolojik gelişmeleri takip edemeyen bazı yöneticiler, sektörden dışlanma endişesiyle yoğun bir FoMO kaygısı taşıyabilmektedirler. Nitekim bilişim teknolojilerinin hayatımıza bu derece nüfus ettiği bir dönemde “psycho-

computer syndrome” olarak da kavramlaştırılan bir tür psikolojik rahatsızlık durumu yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle iş yaşamındaki bireyler bilgisayar teknolojilerindeki hızlı gelişmelere cevap veremeyerek çağın gerisinde kalmış oldukları hissine kapılabilmektedirler (Şanlısoy, 1999, s.175).

Devlet de bazı durumlarda pişmanlık duygusuna yönelik fırsatı kaçırmama algısını oluşturuvcu kararlar alabilmektedir. Bu tür kararlar da FoMO ile örneklendirilebilir. Örneğin devlet tahvillerinin özel firma tahvillerine göre daha avantajlı olması, vergi gelirlerinde acil artış gerektiğinde vergi aflarını devreye sokarak vergi ödemeyenlerin hemen ödemelerinin sağlaması, kamu bankalarının çeşitli alanlarda düşük faizle kredi vererek bireylerin bu alanlarda yatırım yapmalarının teşvik edilmesi ve bazı sektörlerle veya bölgelere yatırım yapan girişimlere teşvik verilmesi gibi bir dizi uygulama FoMO ile ilişkilendirilebilir.

SONUÇ

Bu çalışmada ele alınmış olan ve psikoloji biliminde çok çeşitli alanlarda inceleme konusu yapılan FoMO, sosyal alanda yaşamakta olan bireyselleşme ve sanallaşma sürecinin neticesinde özellikle gençler üzerinde yaygın şekilde görülmektedir. Özellikle de gelişmeleri kaçırma veya dışlanma kaygılarının etkisiyle bağımlılık haline dönüşen sosyal medya kullanımının temelinde gelişmeleri takip edememe kaygısı olarak da ifade edilebilen FoMO yatmaktadır. Bu tür bir psikolojik kaygı bozukluğu sosyal medya bağımlılığı veya sanal oyun gibi dijital platformlar üzerindeki kullanım oranlarında kendini göstermektedir. Hatta sanal oyunlardaki karakter geliştirme veya yetenek satın alma gibi ticari alanlara harcanan paraların boyutları azımsanamayacak kadar büyüktür. Elbette buna benzer davranışlar sadece sanal medya veya platform kullanımı ile sınırlı değildir. Aslında iktisadi hayatta gelişmeleri takip edememe kaygısının pek çok yansıması ile karşılaşılmaktadır.

İktisadi hayatta gelişmeleri takip edememe kaygısı özellikle teknolojik ürünlerin satışında ve sosyal medya kullanımında geometrik bir artışı da beraberinde getirmiştir. Akabinde ise sosyal medyada dijital ürünlerin reklamı ve pazarlanması için çok ciddi meblağlar talep edilir hale gelmeye başlamıştır. Hatta günümüzde ürünlerin pazarlanmasında FoMO baskısının yoğunlaştığı sanal ortamda sosyal medya fenomenleri veya platformları diğer alanlara

nazaran daha fazla kullanılır hale gelmiştir. Özellikle de gençler, FoMO kaygıları dikkate alınarak, yoğun bir pazarlama sürecine konu olmaktadır.

Gençlerde yaşanmakta olan FoMO son dönemde neredeyse her türlü demografik yapıda görülmeye de başlamıştır. Her yaş kategorisinde sosyal medya kullanımı arttığı için pazarlama stratejileri de veri madenciliğinden elde edilen bilgilerle kişiye özgü hale getirilmiştir. Böylece dijitalleşen ekonomik hayatta FoMO kaygısı bir şekilde hissettirilerek birçok ticari faaliyet yeni boyutlara taşınmaya başlamıştır. Bu kaygıyı yoğunlaştırmak için en uygun zaman veya ideal bir ürün gibi motivasyonlar sunulurken, fırsat algısı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Fırsatın kaçırılabilmesi ihtimali de zaten gelişmeleri takip edememe baskısının şiddetlenmesiyle sonuçlanabilecektir. Sonuç olarak bu tür bir arzunun yaratabileceği kaygı da iktisadi hayatın yeniden yorumlanmasında kullanılacak yeni veri setlerinin oluşumunda referans olarak dikkate alınabilecektir.

KAYNAKLAR

- Adelhardt, Z. Markus, S., ve Eberle, T. (2018). Teenagers' reaction on the long-lasting separation from smartphones, anxiety and fear of missing out. *SMSociety*, 212-216.
- Alt, D. ve Boniel-Nissim, M. (2018) (a). Links between adolescents' deep and surface learning approaches, problematic internet use, and fear of missing out (FoMO). *Internet Interventions*, 13, 30-39.
- Alt, D. ve Boniel-Nissim, M. (2018) (b). Parent–adolescent communication and problematic internet use: The mediating role of fear of missing out (FoMO). *Journal of Family Issues*, 13, 3391–3409.
- Aydın, H. (2018). Sosyal medyadaki gelişmeleri kaçırma korkusunun (FoMO) içgüdüsel alımlara etkisinin öz belirleme kuramı ile açıklanması. *International Journal of Economic and Administrative Studies*, 17, 415-426.
- Balta, S., Emirtekin, E., Kircaburun, K. ve Griffiths, M. D. (2018). Neuroticism, trait fear of missing out, and phubbing: The mediating role of state fear of missing out and problematic instagram use. *Int J Ment Health Addiction*.
- Casale, S. Rugai, L., ve Fioravanti, G. (2018). Exploring the role of positive metacognitions in explaining the association between the fear of missing out and social media addiction. *Addictive Behaviors*, 85, 83-87.
- Elhai, J. D., Levine, J. C., Alghraibeh, A. M., Alafnan, A. A., Aldraiweesh, A. A. ve Hallf, B. J. (2018). Fear of missing out: Testing relationships with negative affectivity, online social engagement and problematic smartphone use . *Computers in Human Behavior*, 89, 289-298.
- Franchina, V., Abeelee, M. V., Rooij, A. J., Coco, G. L. ve Marez, L. D. (2018). Fear of missing out as a predictor of problematic social media use and phubbing behavior among flemish adolescents. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15, 2319.
- Gezgin, D. M. (2018). Relationship among smartphone addiction, age, lack of sleep, fear of missing out and social networking sites use among high school students . *Cypriot Journal of Educational*, 13(2), 409-421.
- Scott, H. ve Woods, H. C. (2018). Fear of missing out and sleep: Cognitive behavioural factors in. *Journal of Adolescence*, 68, 61-65.
- Şanlısoy, S. (1999). Bilgi Toplumunda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar, Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt:14, Sayı:2.
- Şanlısoy, S. (2015). Türk Cumhuriyetleri'nin Bilgi Ekonomisi Analizi, Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 2 (').

Tomczyka, Ł. ve Selmanagic-Lizdeb, E. (2018). Fear of Missing Out (FoMO) among youth in Bosnia and Herzegovina —. *Children and Youth Services Review*, 542.

<https://www.kimpsikoloji.com/FoMO-fear-of-missing-out/>

<https://sozluk.gov.tr/>

(<https://www.btider.org.tr/blogicerik/FoMO-fear-of-missing-out>).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Maslow_teorisi

<http://www.yonetselzihin.com/orgutsel-davranis/sosyal-karsilastirma-teorisi-ve-leon-festinger/.html>

<https://selfdeterminationtheory.org/the-theory/>

Serbest Meslek Kazançlarında Gelir Vergisi ve Katma Değer Vergisi Açısından Vergiyi Doğuran Olayın Önemi¹

Alp Osman ÜLGEN

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mali Hukuk, İzmir, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0002-0418-3348
- ❖ **Mail:** alposmanulgen@gmail.com

¹ Bu çalışma İzmir Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2020 yılı 2. Cilt 2. sayısında yayınlanmıştır.

GİRİŞ

Vergi Usul Kanunu'nun 19. maddesinde vergiyi doğuran olay açıklanmıştır. Bu maddeye göre; *“Vergi alacağı, vergi kanunlarının vergiyi bağladıkları olayın vukuu veya hukuki durumun tekemmülü ile doğar. Vergi alacağı mükellef bakımından vergi borcunu teşkil eder.”* Aynı kanunun 3. maddesinde ise vergilendirme sürecinde vergiyi doğuran olayın ve bu olaya dair işlemlerin gerçek mahiyetinin temel alındığı belirtilmiştir. Vergiyi doğuran olayın Türk Vergi Sistemi'miz içindeki payı büyüktür. Çünkü verginin doğduğu anda devlet açısından vergi alacağı da doğmuş olmaktadır. Aynı zamanda vergilendirme döneminin tespiti ve zamanaşımının doğuracağı hukuki sonuçlar çerçevesinde önem arz etmektedir.

Yeminli Mali Müşavirler ve Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin yaptıkları faaliyetler sonucu elde etmiş oldukları kazançlar Gelir Vergisi Kanunu içinde yer alan gelir unsurlarından serbest meslek kazancı neticesinde değerlendirilmektedir. Gelir Vergisi Kanunu 67. maddesine göre serbest meslek kazançlarında vergiyi doğuran olay tahsilat esasına bağlanmıştır. Katma Değer Vergisi Kanunu 10/a bendine göre ise tahakkuk esasına bağlanmıştır. Bu iki kanunda vergiyi doğuran olay açısından farklı esaslara yer verilmesi, bu gelir unsurunun vergilendirilmesinde sorunlara neden olmaktadır.

Hizmetin ifa edildiği yıl ücret alınmadığı durumlarda bir gelir de söz konusu olmamaktadır. Ancak Katma Değer Vergisi Kanunu'na göre hizmetin ifası yapıldığı takdirde beyanı yapılmalıdır. Gelir Vergisi Kanunu'nda tahsilat esasının benimsenmesinin bu konuya dair herhangi bir hükmü bulunmamaktadır.

Bazı durumlarda hizmetin ifası sonucu serbest meslek erbaplarına ödenmesi gereken bedelin ilgili takvim yılı içinde ödenmesi mümkün olmamaktadır. Bu duruma karşın Katma Değer Vergisi Kanunu açısından hizmet ifası yapıldığı için VDO gerçekleşmektedir. Yani meslek mensuplarından mali güçleri bulunmamasına rağmen verginin beyan edilmesi ve ödenmesinin istenmesi söz konusu olmamalıdır.

SERBEST MESLEK KAZANCI

Gelir Vergisi Kanunu'nun (GVK) ikinci maddesinde sıralanan dördüncü gelir unsuru serbest meslek kazançlarıdır (SMK). Serbest meslek

kazançlarının tanımı ise aynı kanunun 65. maddesinin birinci fıkrasında yapılmıştır. Her türlü serbest meslek faaliyetinin ifa edilmesinden doğan kazanç SMK olarak ifade edilmektedir.

Ancak bu tanımda belirtilen faaliyetin türü serbest çalışanların faaliyetlerini kastetmemektedir. Örnek olarak kasap, terzi ve benzeri kişiler birer serbest çalışandır fakat yaptıkları faaliyetler serbest meslek kazançlarının kapsamına dahil olmamaktadır (Akdoğan, 2011: 258).

Serbest meslek faaliyeti ise aynı kanunun ikinci fıkrasında tanımlanmıştır. Bu tanıma göre “*Serbest meslek faaliyeti; sermayeden ziyade şahsi mesaiye ilmi veya mesleki bilgiye veya ihtisasa dayanan ve ticari mahiyette olmıyan işlerin iş verene tabi olmaksızın şahsi sorumluluk altında kendi nam ve hesabına yapılmasıdır.*”

Bu doğrultuda serbest meslek kazançları, sermayenin yanı sıra kişisel çalışmanın daha ön planda olduğu, mesleki bilgiye ya da uzmanlığa dayanan aynı zamanda ticari vasıfta olmayan işlerin, işverene bağlı olmadan kendi nam ve hesabına sürekli olarak kişisel sorumluluk altında yapılmasından doğan kazançlardır (Öncel, Kumrulu , & Çağan, 1999: 300).

Serbest meslek erbapları, GVK’ nin 66. maddesinde serbest meslek faaliyetini mutad meslek halinde ifa edenler olarak ifade edilmiştir. Bu maddenin uygulanmasında ise;

“1. Gümrük Komisyoncuları, bilümm borsa ajan ve acentaları, noterler, noterlik görevini ifa ile mükellef olanlar;

2. Bizzat serbest meslek erbabı tarifine girmemekle beraber serbest meslek erbabını bir araya getirerek teşkilat kurmak veya bunlara sermaye temin etmek suretiyle veya sair suretlerle serbest meslek kazancından hisse alanlar.

3. Serbest meslek faaliyetinde bulunan kollektif ve adi şirketlerde ortaklar, adi komandit şirketlerde komanditeler;

4. Dava vekilleri, müşavirler, kurumlar ve tüccarlarla serbest meslek erbabının ticarî ve meslekî işlerini takip edenler ve konser veren müzik sanatçıları;

5. Vergi Usul Kanununun 155 inci maddesinde belirtilen şartlardan en az ikisini taşıyan ebe, sünnetçi, sağlık memuru, arzuhalci, rehber gibi mesleki faaliyette bulunanlar (Şartlardan en az ikisini taşımayanlar ile köylerde veya son nüfus sayımına göre belediye içi nüfusu 5.000'i aşmayan yerlerde faaliyette bulunanların bu faaliyetlerine ilişkin kazançları gelir vergisinden muaftır); Bu işleri dolayısıyla serbest meslek erbabı sayılırlar.”

Bu hükümlere göre serbest meslek erbabı olunabilmesi için serbest meslek faaliyetinde bulunulmalı aynı zamanda bu faaliyet sürekli olmalıdır. Ayrıca Vergi Usul Kanunu'nun (VUK)'un 155. maddesi², süreklilik şartının belirlenmesinde dikkate alınması gereken bir hükümdür (Tosuner & Arıkan, 2019: 140)..

MATRAHIN SAPTANMASI

Bir takvim yılı içinde serbest meslek faaliyetinin yapılması karşılığında tahsil edilen para ve ayınlara yanı sıra başka biçimlerde para ile temsil olunan menfaatler kazanç kapsamına alınmıştır (GVK m.67/1). Ancak vergi, resim, harç ve bilirkişilik gibi durumlar için müşteri ya da mükelleften alınmakla birlikte tamamen bu durumlar için harcanan para ve ayınlara kazanç sayılmadığı belirtilmiştir (GVK m.67/4).

GVK'nin 67. maddesi serbest meslek erbabı için “İttıla hasil etmeleri kaydıyla, namlarına, kamu müessesesine, icra dairesine, bankaya, notere veya postaya para yatırılması; Serbest meslek kazancı olarak doğan alacağın başka bir şahsa temlik (Temlikin ivazlı olup olmadığına bakılmaz. İvazlı temliklerde ivazın tahsil şartı aranmaz.) veya müşterisine olan borcu ile takası; tahsil hükmündedir.” şeklinde açıklanmıştır.

Belirtilen maddeleri gerek lafzı gerekse maksadı açısından incelediğimizde SMK'nin elde edilmesinin tahsilat esasına bağlandığını görmekteyiz. Aynı zamanda bu maddeden tahsil olarak sayılabilecek hükümlerin içeriği de açıkça anlaşılmalıdır (Elbaşı, 2004: 276).

Tahsilat esasının geçerli olması, SMK'nin gerek geçmiş gerekse gelecek yıllara ait olduğunda bu kazancın tahsil edildiği yılın hasılatı

² Serbest meslek erbabı açısından belirtilen durumlardan herhangi biri “işe başlama” yı gösterir: 1. Muayenehane, atölye ve benzeri özel iş yerleri açmak; 2. Çalışılan yere tabela, levha ve benzeri mesleki faaliyet yapıldığını gösteren şeyler asmak; 3. Her ne durumda olursa olsun sürekli olarak mesleki faaliyette bulunulduğunu belirten ilanlar yapmak; 4. Mesleki faaliyeti serbest yapmak üzere mesleki kuruluşlara kaydolunmak.

sayılması anlamına gelmektedir. Alacak haline düşen kazançlar ise tahsil edildiği zaman hasılat olarak kayıt edilecektir (Tosuner & Arıkan, 2019: 144).

Serbest meslek erbapları defter tutmakla mükelleftirler (VUK m.172). Serbest meslek faaliyetleri doğrultusunda tahsil ettikleri kazançlarını VUK'a göre tuttukları serbest meslek kazanç defterine kaydederler (GVK m.67/5, VUK m.210). Noterler ile noterlik görevini ifa edenler ve borsa acentalarının resmi defterleri de kazanç defteri hükmündedir (VUK m.212).

Serbest meslek erbabı VUK'un "makbuz mecburiyeti" başlıklı 236. maddesine göre; mesleki faaliyetleri ile ilgili tahsilatlar gerçekleştiğinde birini müşteriye vermek üzere iki nüsha serbest meslek makbuzu düzenlemelidir. Aynı zamanda müşterinin de bu makbuzu talep etme yani alma zorunluluğu vardır.

509 Sıra Numaralı VUK Genel Tebliği ile vergiden muaf olmayan serbest meslek erbaplarının e-Serbest Meslek Makbuzuna (e-SMM) geçmesi zorunlu kılınmıştır. Tebliğ kapsamında 01/02/2020 tarihi itibarı ile faaliyetine devam edenler 01/06/2020 tarihine kadar; bu tarih itibarı ile faaliyete başlayacak olanlar ise işe başlamalarını takip eden üçüncü ayın sonuna kadar e-SMM'ye geçmeleri zorunludur.³

Kollektif, adi komandit ve adi şirketlerin serbest meslek faaliyeti yaptıkları hallerde mesleki kazançlarını belirleme noktasında meslek erbabının tuttuğu defterleri tutmakla yükümlüdürler. Bu şirketlerin bilanço esasına göre tutmuş oldukları defterler ise serbest meslek kazanç defteri yerine geçmektedir (GVK m.67/6).

Ayrıca defter tutmak zorunluluğunda olan serbest meslek erbapları, vergiden muaf esnafa yaptırmış oldukları işler karşılığında gider pusulası düzenlemeli ve imzalatırmalıdır (Tosuner & Arıkan, VUK, 2019: 218).

Bununla birlikte; VUK Genel Tebliği⁴ ile serbest meslek faaliyeti ifa eden hekimlerin (veteriner hekimler ve diş hekimleri dahil) iş yerlerinde belirtilen nitelikleri taşıyan kredi kartı okuyucularını (Point of Sale-POS) bulundurmaları gerekmektedir. Bu cihazları kredi kartı ile yapılan bir ödeme olduğu takdirde kullanma şartı getirilmiştir. Cihazlarda düzenlenecek fişlerin,

³ 19.10.2019 Tarih ve 30923 Sayılı Resmi Gazete 'de Yayınlanan 509 Sıra Numaralı VUK Genel Tebliği

⁴ 05.01.2008 Tarih ve 26747 Sayılı Resmi Gazete 'de Yayınlanan 379 Sıra Numaralı VUK Genel Tebliği

tebliğde anılan mükelleflerce yerine getirilen serbest meslek faaliyetlerinde VUK gereğince düzenlenmiş serbest meslek makbuzu olarak kabul edilmektedir.

Bu bilgiler doğrultusunda, serbest meslek makbuzunun sadece bedeli tahsil edildiğinde düzenlenmesi gerektiği açıkça hüküm altına alınmıştır. Böylece hizmet bedeli tahsil edilmediği müddetçe bu makbuzu düzenleme zorunluluğu da doğmamaktadır.

GELİR VERGİSİ AÇISINDAN VERGİLENDİRME

Gelir Vergisi kapsamına giren gelir unsurlarının yıllık beyanname ile bildirilmesi gerekmektedir. SMK de bu kapsamda olduğu için yıllık beyanname ile bildirilmelidir. Bu hususların yanında beyan edilmesi gereken gelirlerin yıllık beyannameye toplanarak gösterilmesi de mecburidir (GVK m.85/1). Tacirlerin, çiftçilerin ve serbest meslek erbaplarının ticari, zirai ve mesleki faaliyetlerinden bir kazanç elde etmeseler de yıllık beyanname vermeleri gerektiği hükümlenmiştir (GVK m.85/2).

GVK 94. maddesinde stopajla ilgili hükümlere yer verilmektedir. Bu maddedeki stopaj yapmaya yükümlü olanlar, serbest meslek faaliyeti icra edenlere yapılan ödemelerden -noterlere yapılan ödemeler hariç- %20 stopaj yapmak zorundadır. Yapılan bu kesinti muhtasar beyanname ile beyan edilmekte ve mükelleflerce ödenmektedir. Serbest meslek erbabı mükelleflerce ödenen bu tutarı yıllık gelir vergisi beyannamesinde mahsup edebilecektir. Telif kazancı elde edenler için ise stopaj oranı %17'dir (GVK m.94).

SERBEST MESLEK KAZANCINDA KATMA DEĞER VERGİSİ

3065 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu'nun (KDVK) 1/1. maddesine göre serbest meslek faaliyeti çerçevesinde yapılan hizmetler bu verginin konusuna girmektedir. Mal teslimi ve hizmetin yapıldığı hallerde vergiyi doğuran olay ortaya çıkmaktadır (KDVK 10/a). Buradan anlaşıldığı üzere KDVK Kanunu açısından mal teslimi ya da hizmetin yapılması durumları vergiyi doğuran olay açısından yeterlidir. Yani kanunda belirtilen durumların gerçekleşmesi durumunda bedellerinin ödenip ödenmemesinin bir önemi kalmamaktadır.

Fatura ve benzeri belge türlerinin mal teslimi ya da hizmet ifası öncesi ibraz edilmesi durumunda, bu belge türlerinde gösterilen tutarlarla sınırlı olmak kaydıyla VDO meydana gelmektedir (Öncel, Kumrulu , & Çağan, 1999: 407).

Aynı kanunun 10/c maddesinde kısım kısım mal teslimi ya da hizmet yapılması alışlagelmiş olan veya bu konularda mutabık kalınabilen durumlarda vergiyi doğuran olay, her bir kısmın teslimi ya da bir kısım hizmetin ifası ile ortaya çıkmaktadır. Özellikle mali müşavirler tarafından verilen hizmetler bu bendde yer alan kısım kısım hizmet yapılmasına uyum sağlamaktadır.

KDVK 27 nci maddesinin 1 inci fıkrasında “*Bedeli bulunmayan veya bilinmeyen işlemler ile bedelin mal, menfaat, hizmet gibi paradan başka değerler olması halinde matrah işlemin mahiyetine göre emsal bedeli veya emsal ücretidir.*” 5 inci fıkrasında ise serbest meslek faaliyetleri için meslek kuruluşlarınca tespit edilen bir tarifenin varlığı halinde, hizmet bedelinin, bu tarifede gösterilen tutardan düşük olamayacağı hüküm altına alınmıştır.

Diğer taraftan 3568 sayılı Kanunun 46 ncı maddesinin 2 nci bendinde meslek mensuplarının asgari ücret tarifesi altında iş kabul etmelerinin yasak olduğu aksi durumda ise disiplin cezası gerektiği de belirtilmiştir.

Danıştay Vergi Dava Daireleri Genel Kurulu Tarafından verilen bir kararda, mali müşavirlik hizmeti yapılmasında KDV açısından vergiyi doğuran olayın hizmetin yapıldığı anda gerçekleştiğini ve KDV’ye tabi olduğunu, serbest meslek kazancının tespitinde Gelir Vergisi Kanunu’na göre tahsilat esasının benimsenmiş olmasının da belirtilen hukuki durumu değiştirmeyeceği belirtilmiştir.⁵ Danıştay 3. Dairesi de Gelir Vergisi açısından tahsilat esasının benimsenmesinin, KDV açısından belirtilen hukuki durumu değiştirmeyeceği konusunda benzer bir karar vermiştir.⁶

⁵ Danıştay VDDK 14.04.2006 Tarih ve E: 2006/19 K: 2006/92 Sayılı Karar, www.kazanci.com

⁶ Danıştay 3.Daire 23.6.2015 Tarih ve E: 2013/4591 K: 2015/4983 Sayılı Karar, www.kazanci.com

KONUYA İLİŞKİN GELİR İDARESİNİN GÖRÜŞLERİ

Bedelini tahsil edemediği serbest meslek faaliyetleri için serbest meslek makbuzu düzenlenmesi konusundaki bir özalgede Gelir İdaresi Başkanlığı (GİB) tarafından yapılan açıklamada;⁷

GVK 65. ve 67. maddelerden bahsedilip VUK 236. madde ile devam edilmiş devamında da KDVK 1. ve 10. maddelere değinilmiştir. Bu hükümler doğrultusunda; *“Katma değer vergisi bakımından vergiyi doğuran olay malın teslimi veya hizmetin ifasına bağlı olduğundan, serbest meslek faaliyetine ilişkin kazancın tahsil edilmediği durumlarda düzenlenecek serbest meslek makbuzunda, sadece KDV tutarına yer verilerekTL mal teslimine / hizmet yapılmasına ilişkin olup bedeli tahsil edilmemiştir. şeklinde notun yazılması”*

“Serbest meslek kazancında tahsil esaslı geçerli olduğundan kazancın kısım kısım tahsil edildiği durumlar dahil serbest meslek makbuzunun tahsil edilen tutar kadar düzenlenmesi ve makbuz üzerinde KDV için ... gün ve ... sayılı serbest meslek makbuzu düzenlenmiştir. şeklinde notun yazılması gerekmektedir. Diğer taraftan, işlemlere taraf olanların düzenlenen serbest meslek makbuzuna dayanarak KDV’yi indirim konusu yapması mümkündür.” şeklinde ifade edilmiştir.

GİB’in yukarıda yer verilen görüşüne göre bedeli tahsil edilmeyen hizmetlerde sadece tahakkuk eden KDV’nin makbuzda yer alması ifade edilmiştir. Ancak bu uygulama VUK 237. maddeye göre uyuşmamaktadır. Çünkü serbest meslek makbuzunun düzenlenmesinin şekil şartlarında tahsil edilen para miktarı, tahsil edildiği tarih ve müşterinin adı soyadı gibi birtakım hususlar belirtilmiştir (VUK 237). Tahsil edilemeyen bir bedele ait KDV’nin makbuzda gösterilmesi de uygun değildir. Aynı zamanda belgeler kanunda belirtilen zorunlu bilgileri taşınamaması durumunda, yasal olarak hiç düzenlenmemiş sayılmaktadır (Akdoğan, 2011: 113). Düşülecek şerh hukuki yönden herhangi bir şekilde geçerli olmayacağı için meslek mensubu da tahsil edemediği bedelin belgesini düzenleyerek alacağını riske atmış olacaktır (Elbaşı, 2004: 278).

GİB’in yakınlarına bedelsiz olarak mükellefiyet tesis ettirmeden müşavirlik hizmeti veren Serbest Muhasebeci Mali Müşavir’in durumu hakkındaki bir özalgesinde ise;

⁷ Denizli Vergi Dairesi Sayı: B.07.1.GİB.4.20.15.01-30-MUK-2010-54-203 - 20/07/2011

Bedel alınıp alınmadığına bakılmaksızın SMK tespitine ilişkin hususları sağlamasından dolayı ilk önce mükellefiyet tesis ettirmesi gerektiği, elde edilen tahsilatlara dair serbest meslek makbuzu düzenlemesi ve SMK defteri tutması gerektiği, hizmet karşılığı tahsil edilen tutar olması dahilinde dönemin kazancı olarak beyan edilmesi gerektiğini ayrıca hizmetini bedelsiz olarak yerine getirmesi durumunda emsal bedeli üzerinden KDV beyan etmesi gerektiğini belirtmiştir.⁸

Tahsilatın yapılamadığı durumlarda hizmet bedellerinin KDV'sinin beyanı ve dolayısıyla ödenmesinin istenmesi meslek mensuplarını Gelir İdaresine karşı borçlu duruma düşürmektedir.

Anayasanın Vergi Ödevi başlıklı 73/1 maddesinde, herkesin mali gücüne göre vergi ödemekle sorumlu olduğu hükme bağlanmıştır. Mali gücü belirleyen en önemli faktör ise gelirdir. Bu sebep ile elde edilmeyen gelirden vergi istenmesi vergilendirmede mali güç ilkesi ile uyumsuzdur (Kıldıç, 2006).

SONUÇ

Vergilendirme belirli aşamalardan oluşan bir süreçtir. Vergiyi doğuran olay ise bu sürecin temelini oluşturmaktadır. Aynı zamanda kamu alacağının doğmuş olmasına ve zamanaşımının belirlenmesine etkilerinden dolayı da önemi büyüktür. Bu noktadaki herhangi bir aksaklık da vergilerin tahsilinin gecikmesine neden olmaktadır.

İki kanunun hükümleri doğrultusunda serbest meslek kazancının elde edilmesi GVK açısından tahsil esasına bağlanmış iken, KDV Kanunu açısından tahakkuk esasına bağlanmıştır. Gelir, tahsil esasından fiilen elde edilmiş olmayı ifade ederken, tahakkuk esasından ise kesinleşmiş olmayı ifade etmektedir. Bu kanunlar tarafından vergiyi doğuran olayın aynı hizmet ifaları için farklı esaslara bağlanması sonucu ihtilaflar oluşmaktadır. Örneğin; Serbest Muhasebeci ve Mali Müşavirler, yıllık sözleşme ile sorumlu oldukları işleri aylık bedeller karşılığında üstlenmektedirler. Hizmetin ifa edildiği ancak tahsilatın yapılamadığı aylarda KDV Kanunu açısından vergiyi doğuran olay tahakkuk ile meydana geldiği için meslek mensuplarından KDV ödemesi istenmektedir. Ancak tahsilatı yapılamayan bedellerin KDV'sinin beyanı ve

⁸ İstanbul Vergi Dairesi Başkanlığı Sayı: B.07.1.GİB.4.34.19.02-019.01-1793, www.kazanci.com

dolayısıyla ödenmesinin istenmesi meslek mensuplarını borçlu ve Gelir İdaresine karşı zor duruma düşürmektedir.

Anayasa 73/1. maddesindeki ödeme gücü ilkesiyle de bağdaşmayan bu uygulama meslek mensupları açısından yıllardır sıkıntılı biçimde ilerlemektedir. Serbest meslek kazancı, serbest meslek erbabı ve serbest meslek hizmeti tanımları Gelir Vergisi Kanunu'nda yapılmıştır. Buradan hareketle değişikliğin KDV Kanunu yerine Gelir Vergisi Kanunu'nda yapılmasını savunan görüşler de mevcuttur. Ancak uyumsuzluğun temel noktasını KDV Kanunu'ndaki elde etme hükmü oluşturmaktadır. Bu sebeple de ihtilafli durumun KDV Kanunu 10. maddesinde yapılacak bir düzenleme ile düzeltilmesinin yeterli olacağı düşünülmektedir. İlgili maddeye “serbest meslek faaliyetlerinde tahsilatın gerçekleşmesi” ibaresi ile çözüm mümkün olacaktır. Bu sayede yargı organları, gelir idaresi ve meslek mensupları açısından bu konu açıklığa kavuşacaktır.

KAYNAKLAR

- Öncel, M., Kumrulu, A., & Çağan, N. (1999). Vergi Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Akdoğan, A. (2011). Vergi Hukuku ve Türk Vergi Sistemi. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Elbaşı, A. (2004). Serbest Meslek Kazançlarında Elde Etme ve KDV. Türkiye Barolar Birliği Dergisi (52), 275-278.
- Kıldıç, Y. (2006). Türk Vergi Hukukunda Vergiyi Doğuran Olay. e-Yaklaşım (33).
- Tosuner, M., & Arıkan, Z. (2019). Türk Vergi Sistemi. İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- Tosuner, M., & Arıkan, Z. (2019). Vergi Usul Hukuku. İzmir: Kanyılmaz Matbaası.
- 19.10.2019 Tarih ve 30923 Sayılı Resmi Gazete 'de Yayınlanan 509 Sıra Numaralı VUK Genel Tebliğı
- 05.01.2008 Tarih ve 26747 Sayılı Resmi Gazete 'de Yayınlanan 379 Sıra Numaralı VUK Genel Tebliğı
- Danıştay VDDK 14.04.2006 Tarih ve E: 2006/19 K: 2006/92 Sayılı Karar, www.kazanci.com
- Danıştay 3. Daire 23.6.2015 Tarih ve E: 2013/4591 K: 2015/4983 Sayılı Karar, www.kazanci.com
- Denizli Vergi Dairesi Sayı: B.07.1. GİB.4.20.15.01-30-MUK-2010-54-203 - 20/07/2011
- İstanbul Vergi Dairesi Başkanlığı Sayı: B.07.1. GİB.4.34.19.02-019.01-1793, www.kazanci.com

Enerji Piyasaları Bağlamında Kamu Politikaları¹

Engin ÖZTORNACI

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İzmir, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0003-0095-8916
- ❖ **Mail:** engin.oztornaci@deu.edu.tr

¹ Bu çalışma İzmir Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2019 yılı 1. Cilt 1. sayısında yayınlanmıştır.

GİRİŞ

Ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirleyicilerinin başında ekonomik üretim güçleri gelmektedir. Üretim için gereken en önemli girdilerinden biri ise enerjidir. Enerji kavramı geçmişten günümüze tüm devletler açısından çok boyutlu olarak önem verilen bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Bu bağlamda sadece ekonomik ve iktisadi olarak değil siyasi ve sosyo-kültürel yansımaları da bulunan kapsamı geniş bir konu olarak kamu politikaları açısından çok değişkenli bir yapıyı ihtiva etmektedir.

Dünya’da ve ülkemizde enerji çeşitliliği ve bağlantılı olarak ticaretinde son dönemde yaşanan hızlı bir değişim söz konusudur. Bu değişimi anlamak ve gelecek dönemler açısından muhtemel politika değişimlerine ayak uydurabilmek ülkelerin kalkınmasına doğrudan etkiler yaratma potansiyeline sahiptir.

Bu çalışmada enerji piyasaları ve bunlara bağlı olarak kamu politikaları genel bir çerçevede ele alınmaya çalışılmaktadır. Enerji konusunda genel bir kavramsal çerçevenin ardından dünyada ve özellikle aday ülke pozisyonunda olduğumuz AB içinde enerji politikaları ele alınmaya çalışılmaktadır. Son bölümde ise ülkemizin enerji politikaları hem tarihsel bir bakış açısıyla aktarılmaya çalışılmakta hem de gelecek perspektifleri incelenmeye gayret edilmektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Enerji, bir cismin, konumu, hareketi, taşıdığı elektrik yükü, içinde bulunduğu ortamdan daha yüksek sıcaklığa sahip olması sebebiyle iş yapabilme yeteneği veyahut maddede var olan ve ısı ışık biçiminde ortaya çıkan güç olarak tanımlanmaktadır. (TDK, 2018).

Enerji kaynakları bakımından literatürde konvansiyonel kaynaklar ve alternatif kaynaklar olarak ikili bir tasnifle değerlendirilmektedir.

Konvansiyonel Kaynaklar

Konvansiyonel enerji kaynakları, fosil yakıtlara dayalı enerji türüdür. 19. Yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Canlıların yıllar içinde yeraltında kimyasal ve fiziksel etkilerle değişime ve dönüşüme uğraması sonucunda fosil yakıtlar oluşmuştur. Konvansiyonel enerji kaynaklarını ortak bir paydada buluşturan en önemli özelliklerinde birisi günümüze kadar üretim

miktarlarının isteğe göre kontrol altına tutulabilmesi olmuştur. Enerji kullanımına göz atıldığında yenilenebilir enerji alanına doğru bir yoğunlaşma göze çarpsa da enerji üretimi ve tüketiminde konvansiyonel enerjiler halen liderliğini sürdürmektedir (Yılmaz, 2016).

Esasen kömür, petrol ve doğal gazın yenilenemeyen kaynak olarak adlandırılmalarının sebebi tüketimlerinin oluşma sürelerinden kat be kat fazla oluşudur. Jeolojik olarak bu kaynaklar yeniden oluşabilir ancak yeniden oluşmaları için milyonlarca yıl gerekmektedir. Dolayısıyla bu kaynakların oluşumu ile tüketim arasında bir denge bulunmamaktadır. Böyle bir durum söz konusu kaynakları kavramsal olarak ‘yenilenemez’ yapmaktadır (Oral, 2017).

Tablo 1: Birincil Enerji Talebinin Kaynaklara Dağılımı (MilyonTona Eşdeğer Petrol)

	1990	2010	2015	2020	2030	2035
Kömür	2.231	3.474	3.945	4.082	4.180	4.218
Petrol	3.230	4.113	4.352	4.457	4.578	4.656
D.Gaz	1.668	2.740	2.993	3.266	3.820	4.106
Nükleer	526	719	751	898	1.073	1.138
Hidrolik	184	295	340	388	458	488
Biyokütle	903	1.277	1.408	1.532	1.755	1.881
Diğer	36	112	200	299	554	710
Toplam	8.779	12.730	13.989	14.922	16.417	17.197

Kaynak: (Kalkınma Bakanlığı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2014)

Ülkelerin gelişmesinde, modern yaşam standartlarında ve enerji hammaddeleri içerisinde önemli bir yere sahip olan kömür, dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya yayılmış büyük rezervlere ve geniş tüketim alanlarına sahiptir. Yaklaşık bir trilyon ton olarak tahmin edilen dünya görünür kömür rezervlerinin yaklaşık %45’i (403,199 milyar ton) taşkömürü rezervidir (TTK, 2016). Bu bağlamda kömür, dünyanın enerji talebinin karşılanmasında çevreci tepkilere rağmen halen en önemli kaynaklardan biridir. Küresel enerji talebinde sahip olduğu düzey ve petrol, doğal gaz gibi diğer fosil yakıtlara göre çok daha geniş bir coğrafyada bulunması kömürün tercih edilirliğini arttırmakta ve yatırıma değer özelliği dolayısıyla dünya enerji sistemi içerisinde önemini korumasına imkân tanımaktadır (Oral, 2017).

Petrol ise her ne kadar IV. yüzyılda Çinliler tarafından ısınma ve aydınlatma amacıyla kullanılsa da bir enerji kaynağı olarak kullanılması 19. yüzyıl ortalarını bulmuştur. Petrolün 1853'te gaz lambaları yoluyla aydınlatmada kullanılmasıyla birlikte talep edirliliği de artmıştır. 1860'lı yıllarda, petrol üretiminin ilk başladığı dönemlerde, evlerde aydınlatmada bir enerji kaynağı olarak kullanılmaktayken, 1900'lere doğru önce içten yanmalı motorlar (benzinli), 1910 yılında ise içten patlamalı motorlar (dizel) icat edilince petrol çok daha büyük önem kazanmıştır (Doğanay, 2011).

Günümüz küresel enerji talebinde özellikle ulaşım sektöründe petrol stratejik önemini korumaktadır. Bu yüzden her ne kadar ilk defa ticari olarak çıkarımı 1859 (ABD, Pensilvanya, Tituswille) yılında gerçekleşse de petrolün siyasi bir problem haline gelmesi I. Dünya Savaşı'ndan sonra olmuştur. Savaş sonrası küresel ekonomide ekonomik refah ve milli güç sağlamanın yolu daha çok petrol elde etmekle mümkündür. Dolayısıyla petrol, savaş sonu politikaların bölünmez bir parçası olmuş ve bu politikalarla iç içe anılıyordu (Yergin, 2003).

1800'lerin sonlarına doğru doğal gazın boru hatlarıyla taşınmasıyla kullanımı; evlerde, işyerlerinde, sanayide, elektrik üretiminde önemli bir kullanım yoğunluğu oluşturdu. Değerinin anlaşılması ve boru hattı ile sıvılaştırma teknolojilerindeki gelişmeler, bunun yanında 1970'lerdeki petrol krizlerinde önemli bir kaynak olarak görülmesi doğal gazın kullanımını daha da yaygınlaştırmış ve önemli bir fosil yakıt haline getirmiştir. Doğal gaz küresel enerji talebinin yaklaşık %25'ini karşılamaktadır. Çevreci enerji politikalarının ağırlık kazanmasının getirdiği bir avantaj olarak temiz olması ve boru hatlarıyla uzun mesafelere taşınabilmesi siyasi denklemlerin belirleyicisi olabilme potansiyeli sağlamaktadır (Oral, 2017).

Doğal gaz, atmosfer basıncında, -162°C ye kadar soğutulduğunda yoğunlaşarak sıvı faza geçer ve "Sıvı Doğal Gaz" (LNG) olarak adlandırılır. Doğal gazın hacmi, gaz fazından sıvı faza geçerken yaklaşık 600 kat küçülür. Bu sayede yüksek miktardaki doğal gaz, düşük basınçlar altında hacmi 600 kez küçültülerek sıvı halde saklanabilmektedir. Bu durum, doğal gazın boru hatları ile taşınmasının teknik ve ekonomik anlamda mümkün olmadığı yerlere, gemi ve kamyon tankerler ile nakliyesini uygun hale getirmektedir (İPRAGAZ, 2018).

Alternatif kaynak yaklaşımı petrol krizleriyle ilintili olduğu için ortak bir kullanım olarak değerlendirilebilir. Çünkü alan yazında yenilenebilir ya da

alternatif olarak adlandırılan kaynakların tümü her ne kadar ortaya çıkışları daha önceye dayansa da enerji krizlerinde ve 1980'lerden sonra da çevresel bilincin artmasına bağlı olarak bir çözüm anlamında ön plana çıkmış ve bu yüzden alternatif olarak görülmüşlerdir. Literatür incelendiğinde enerji ihtiyacının karşılanabilmesi için çeşitli kaynakların kullanılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu eğilimin temelinde ekonomik ve çevresel faktörler yatmakla beraber dünya çapında artan nüfusla birlikte gelişen teknolojinin kişi başına gereksinim duyulan enerji miktarını arttırmasının payı olduğu söylenebilir. Temel olarak alternatif enerji kaynakları şu şekilde sıralanabilir.

Hidrolik enerji

Su gücünden faydalanılması M.Ö. döneme kadar gitmektedir. Hızlı akan ya da belli bir mesafeden düşen sudan enerji elde edilmesinin geçmişi M.Ö.85'lere dek uzanmaktadır. Hidroelektrik Santraller (HES) akan suyun yarattığı gücü enerjiye dönüştürür. Bu kuvvet akışın hızı ve düşüşüne göre ortaya çıkar. Kanal ya da borular içine alınan su, türbinlere doğru akar, elektrik üretimi için pervane gibi kolları olan türbinlerin dönmesini sağlar. Türbinler ise jeneratörlere bağlıdır ve bu yolla mekanik enerji elektrik enerjisine dönüşür (ETKB, 2015).

Hidrolik enerji yenilenebilir kaynaklardan elektrik üretiminde %71'lik kısmı oluşturmaktadır. 2016 itibarıyla hidrolik enerji küresel elektrik enerjisi talebinin yaklaşık %16'sını karşılamaktadır (WEC, 2016).

Güneş enerjisi

Güneş enerjisi; potansiyeli, kullanım kolaylığı, temizliği, yenilenebilirliği ve çevreci olması gibi nedenler ile diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına göre daha kolay bir şekilde yaygınlaşabilme potansiyeline sahiptir. Güneş enerjisi eski çağlardan beri insanlar tarafından kullanılıyor olmasına rağmen modern anlamda bu alandaki ilk gelişmeler 18. ve 19. yüzyıllarda gerçekleşmiş ve 1767'de İsviçreli bilim adamı Horace de Saussure dünyanın ilk güneş kolektörünü yapmıştır (DEKTMK, 2009).

Yenilenebilir enerji olarak büyük bir potansiyel taşıyan güneş enerjisine olan ilginin daha da artması için özellikle PV (PhotoVoltaic) enerji sistemlerinin maliyet bakımından uygun bir konuma gelmesi gerekmektedir. Çin'in PV ile ilgili çalışmaları ve ucuza mal etme becerisi güneş enerjisinin geleceğinde önemli bir etkiye sahip olabilecektir. 2011 itibarıyla kurulan en

büyük PV santrali Hindistan'da (239 MW40) bulunurken, Çin'de 200 MW büyüklüğünde bir PV santrali bulunmaktadır. Ayrıca 2019'da yine Çin'de bitirilmesi planlanan 2000 MW'lık bir PV santral projesi bulunmaktadır (ETKB, 2015). Ayrıca Çin, 2017 itibariyle deniz üzerine yerleştirdiği panellerle dünyanın en büyük yüzen güneş enerjisi santralini (40 MW) kurmuştur. Fas'ta ise dünyanın en büyük güneş enerji santrali projesi olan Nur Enerji Projesi'nin ilk aşaması olan Nur 1 bölümü 2016 Şubat ayında açılmıştır. Proje tamamlandığında (Nur 2 ve Nur 3) santral 580 MW güç üretecektir. EIA 2040 projeksiyonlarına göre, güneş enerjisinin yıllık %8,3 büyüme oranıyla yenilenebilir kaynaklar içinde en hızlı büyüyen enerji kaynağı olacağı tahmin edilmektedir ve EIA 2050 projeksiyonuna göre küresel elektrik enerjisi üretiminin %11'i güneş enerjisinden sağlanacaktır (EIA,2016).

Rüzgâr enerjisi

Rüzgâr enerjisi yenilenebilir ve temiz bir güç olmasıyla birlikte kaynağı güneştir. Yer yüzeyinin farklı ısınması, hava sıcaklığının, neminin ve basıncının farklı olmasına neden olmakta, oluşan basınç farkı da hava hareketlerine yol açmaktadır (rüzgâr, yüksek basınçtan alçak basınca doğru eser bu yüzden yüksek, engebesiz nitelikte tepe ve vadiler, dağ sıraları, kıyı şeritleri rüzgâr enerjisi için uygun alanlardır). Dünyaya ulaşan güneş enerjisinin ise yaklaşık %2'si kadarı rüzgâr enerjisine dönüştürülür (Öztürk, 2013).

Rüzgâr enerjisi, güneş enerjisinden farklı olarak mekanik gelişmelere göre şekillenebilmekte ve arz payını arttırabilmektedir. Rüzgâr türbini üretim maliyetleri klasik güç santralleriyle rekabet edebilecek niteliğe ulaşmıştır. ABD, Almanya, Çin, Danimarka gibi ülkeler kurulu rüzgâr gücü ve rüzgâr enerjisi üretim ekipmanları açısından önde gelen ülkelerdir. Bu enerji küresel elektrik talebine yaklaşık olarak %4 katkıda bulunmaktadır. Bazı ülkelerde rüzgâr enerjisi, elektrik arzında yüksek seviyelere ulaşmıştır. Danimarka elektrik talebinin %42'sini, Almanya ise %13'ünü rüzgâr enerjisinden sağlanmaktadır (WEC, 2016).

Jeotermal enerji

Dünyanın kendiliğinden sahip olduğu iç ısısının sonucunda ortaya çıkan enerji türüdür. Yer altında rezervuarlarda birikerek ısınmayla ortaya çıkan kimyasal bileşimli (mineral, gaz, tuz) su ve buhardır. Bu ısının %80 kadarının uranyum, toryum ve bunların türevlerinin radyoaktif bozunmasıyla

yaratıldığı, geri kalan %20'sinin de dünyanın ilk oluşumundan kalan ısı olduğu düşünülmektedir (Tümertekin ve Özgüç, 2007).

Jeotermal enerji, BP 2014 verilerine göre küresel enerji talebinin %0,3'ü gibi çok küçük bir oranını karşılamaktadır. Ancak bazı ülkeler için bu oran çok daha yukarıdadır. Kenya %32, İzlanda %30, El Salvador %25, Yeni Zelanda %17 gibi bir oranda enerjisini jeotermal kaynaklardan sağlamaktadır.

Biyoyakıtlar

Biyoyakıtlar, tarımsal ürünler, atık yağlar, bitkisel ve hayvansal atıklar, orman ürünleri ile kentsel ve evsel atıkların çeşitli kimyasal süreçlerden geçtikten sonra elde edilen enerji türüdür. Buna göre biyoyakıtlar katı, sıvı ve gaz olmak üzere üç enerji türüne sahiptir. Odun, bitkisel ve hayvansal atıklar klasik biyokütle kaynaklarını oluştururken; enerji ormancılığı, orman endüstrisi atıkları, ağaç endüstrisi atıkları, enerji tarımı ürünleri, tarımsal bitkisel atıklar, tarımsal hayvansal atıklar, tarımsal endüstri atıkları, kentsel atıklar ise modern biyokütle kaynaklarını oluşturmaktadır (Öztürk, 2013).

Çevreci ve depolanabilir olması ise bir başka avantajıdır. IEA'ya göre gerekli yatırımların yapılması suretiyle 2050'de ulaşım sektöründe ihtiyaç duyulan yakıtın %27'den fazlasını karşılayabilir. Günümüzde enerji güvenliği ve politikaları doğrultusunda gelinecek nokta, her ülkenin başta öz kaynaklarına dayanmak üzere enerji plan programlarının düzenlenmesi ve enerji-çevre ilişkisinin göz ardı edilmemesidir. Bu yüzden alternatif enerji kaynakları içerisinde biyoyakıtlar önemli bir yere sahiptir (Karaosmanoğlu, 2006).

Hidrojen enerjisi

Hidrojen, 21. yüzyılın enerjisi olarak değerlendirilen sentetik bir yakıttır. Hidrojenin tarihsel süresine bakıldığında 16. yüzyılda keşfedilmiş, 18. yüzyılda yanabilme özelliği keşfedilmiştir. Hidrojen yakıt pili ve doğrudan motor yakıtı olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden araçlarda kullanılabilmesinin yanında elektrik üretiminde, sanayide, tarımda, konutlarda, uzay araçlarında da hidrojenden faydalanılmaktadır. İlk hidrojen-oksijen yakıt pili çalışmaları 1838 yılında Sir William Grove tarafından gerçekleştirilmiştir (Aydm, 2014).

Enerji dünyasına bakıldığında endüstri devriminden sonra dünyada ekonomik ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak birçok dalgalanmaların

yaşandığı görülmektedir. Her dalgalanma dönemine bir enerji türü damgasını vurmuştur. Bunlar; kömür, elektrik, petrol ve nükleer enerjidir. 5. ve en yeni halkayı ise hidrojen yakıtı oluşturmaktadır. Konuyla ilgili; ABD, Japonya, Çin, Güney Kore, Almanya, İtalya, İngiltere, Fransa, İzlanda, Kanada, Brezilya gibi ülkelerde önemli çalışmalar yürütülmektedir (Karabulut, 2013).

Deniz ve okyanus enerjisi

Okyanus enerjisi; dalga enerjisi, gel-git (med-cezir) enerjisi ve okyanus ısısı enerjisi olmak üzere üç kısımda değerlendirilmektedir. Yenilenebilir bir kaynak olarak dalga enerjisi, rüzgârın deniz ve okyanus yüzeylerinde ya da yüzey altında yol açtığı hareketler sonucundaki dalga basıncından meydana gelir. Dolayısıyla dalga enerjisinin esas kaynağı rüzgârdır.

Gel-git (med-cezir) ise ay ve güneşin çekim kuvvetinden dolayı deniz ve okyanuslarda görülen alçalma yükselme hareketidir. Gel-git etkisi sebebiyle alçalan ve yükselen suların farkından yararlanılarak türbinlerin çevrilmesiyle elde edilen enerjiye gel-git (med-cezir) enerjisi denilmektedir. İlk büyük çaplı gelgit enerji santrali 1966 yılında Fransa'daki Rance Gelgit Enerji Santralidir. ABD'de ve Rusya'da da gelgit enerji santralleri bulunmaktadır. Çin ise 3,4 MW'lık modüler gelgit enerji akım jeneratörünü 2016 itibariyle devreye almıştır.

Konuyla ilgili diğer enerji türü, okyanusların derin ve sığ suları arasındaki sıcaklık farkından yararlanılarak elde edilen enerji türü olarak "okyanus enerjisi"dir. Okyanuslar güneşten gelen enerjinin büyük bir kısmını (yaklaşık %75'ini) absorbe ettiklerinden ılık yüzey suları ile dipte yer alan soğuk sular arasında sıcaklık farkı ortaya çıkmaktadır. Bir tahmine göre, okyanuslardan gelen güneş enerjisinin yüzde 0,1'inden azı, ABD'nin günlük enerji tüketiminin 20 katından fazlasını sağlayabilir (BBC, 2006). Her ne kadar II. Dünya Savaşı sonrası 22 KW'lık bir tesis bu amaçla Küba'da kurulduysa da maliyeti yüksek olduğu için henüz yaygın bir kullanıma sahip değildir.

Nükleer enerji

Atomların parçalanması (filyon) ya da birleştirilmesi (füzyon) yoluyla elde edilen bir enerji türüdür. Küresel elektrik enerjisi talebinin karşılanmasında %10'luk bir paya sahip olan nükleer enerji ise her ne kadar bazı kazalar sebebiyle sabıkalı bir enerji kaynağı olarak görülse de ilk defa

elektrik üretimi için kullanılmaya başlandığı 1954 (Rusya) yılından günümüze kadar küresel arzdaki payını arttırmıştır (WNA,2018).

Dünya Nükleer Derneği (WNA) 2018 verilerine göre şu an dünyada 449 nükleer santral faaliyet halinde iken 58 nükleer santral de inşa sürecindedir.

Tablo 2: Ülkelere Göre Nükleer Enerjiden Elde Edilen Elektrik Enerjisi Oranları

ÜLKE	%	ÜLKE	%
Fransa	76,9	Slovakya	56,8
Macaristan	53,6	Ukrayna	49,4
Belçika	47,5	İsveç	41,5
İsviçre	37,9	Çek Cumhuriyeti	35,8
Finlandiya	34,6	Güney Kore	30,06
İspanya	20,4	ABD	19,5
Rusya	18,6		

Kaynak: (WNA,2018)

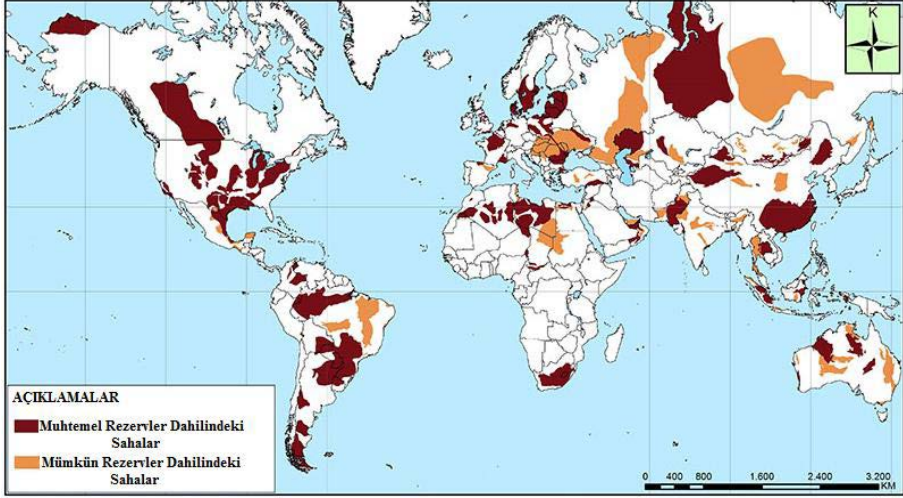
1979’da ABD’de Three Mile Island, 1986’daki Ukrayna’daki Çernobil kazaları her zaman nükleer enerjiyi bir tartışma konusu yapmıştır. Ancak enerji güvenliğinin ortaya çıkardığı sorunlar ve gelişen teknoloji zaman içerisinde nükleer enerjiyi yeniden popüler hale getirmiştir. Bunun yanında yakın dönemde, 2011 Japonya Tōhoku Depremi sonucu oluşan tsunami Fukushima Nükleer Santraline zarar vermiş ve santralde radyoaktif sızıntı meydana gelmiştir. Bu olay yeniden nükleer santrallerle ilgili kuşku arttırmış Almanya, İsviçre, İtalya gibi ülkeler nükleer politikalarını yeniden değerlendirmeye almışlardır. Bu çerçevede bazı santraller kapatılmıştır (Oral, 2017).

Bir diğer enerji kaynağını ise kum petrolü, kaya petrolü ve kaya gazı oluşturmaktadır.

Kaya gazıyla ilgili ilk gelişmeler ABD’de gerçekleşmiştir ve 1950’li yıllara (ilk hidrolik çatlatma yönetimi) hatta 1820’lere (küçük çaplı üretim) kadar uzanmaktadır. Ancak kaya gazının uygun teknolojiyle ticari olarak değerlendirilmesi 1970’li yıllarda olmuştur. ABD’nin yanında Kanada, Avustralya, Çin gibi ülkeler de önemli oranda yatırımlar ve üretimler gerçekleştirmektedirler. BP 2016 verilerine göre 2035’te kaya gazının yıllık %4 büyüme oranıyla üretimi, toplam gaz üretimi içerisinde %24 seviyelerinde

olacaktır. Bu oranın ABD’de toplam gaz üretiminin dörtte üçü gibi oldukça yüksek bir seviyede gerçekleşeceği öngörülmektedir (Oral, 2017).

Harita 1. Dünyadaki Kaya Gazı ve Kaya Petrolü Rezervleri

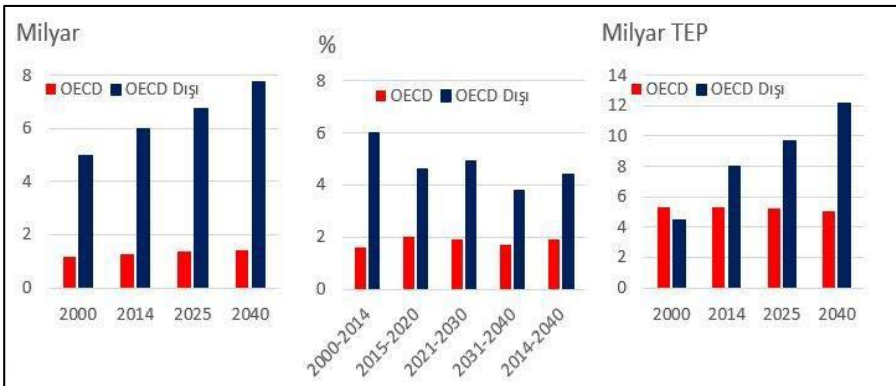

Kaynak : (EIA, 2016)

DÜNYA ENERJİ VE TABİİ KAYNAKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Dünya birincil enerji tüketiminin artmasına neden olan temel etkenlerin başında nüfus ve gelir artışı gelmektedir. Nüfus artışının gelişmekte olan sanayi ve kentleşmelere bağlı olarak küresel enerji talep artışına önemli miktarda etki edeceği öngörülmektedir.

Şekil 1: Nüfus, GSYİH Büyüme Oranı ve Birincil Enerji Talebi Projeksiyonları

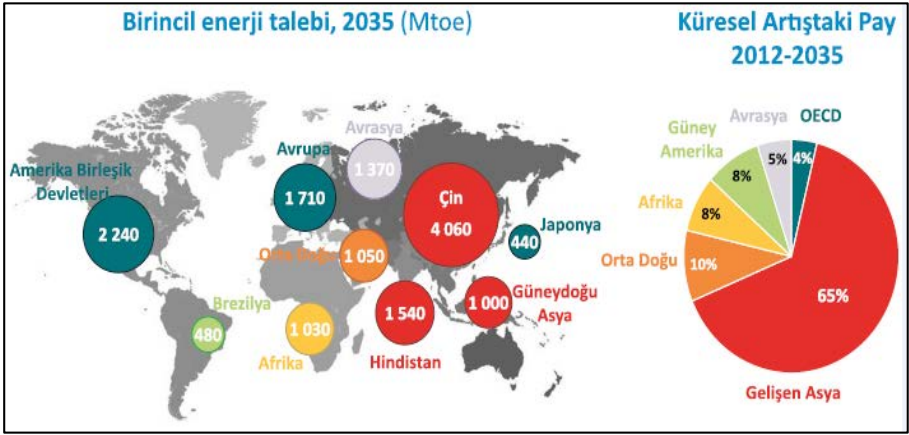

Kaynak: (ETKB, 2017)

OECD dışı ülkelerin oluşturacağı bu etki Şekil 1’de verilen nüfus, GSYİH büyüme oranı ve birincil enerji talebi projeksiyonlarında görülmektedir (ETKB, 2017).

Yapılan senaryolara göre, 2040 yılına kadar olan dönemde fosil yakıtların paylarının nispeten azalmasına rağmen bu yakıtlar hâkim kaynaklar olmaya devam edecektir. Nükleer enerjinin birincil enerji kaynakları içindeki payının artacağı öngörülmekte, yenilenebilir enerji kaynaklarının 2040 yılındaki payının %16,1 olacağı beklenmektedir. Mevcut politikalar senaryosuna göre küresel elektrik talebinin 2040 yılına kadar yıllık ortalama %2,3 olmak üzere %80 oranında artacağı beklenmektedir.

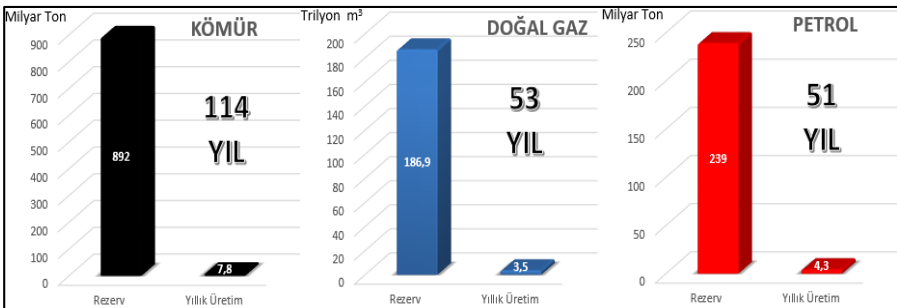
Harita 2. Enerji Talebi Projeksiyonları (2035)

Kaynak: (EIA, 2016)

Fosil yakıt rezervleri hızla azalmakta olup özellikle petrol ve doğal gaz rezervleri kritik seviyelere yaklaşmaktadır. Şekil 2’de dünya kömür, doğal gaz ve petrol rezervlerine ilişkin bilgi verilmiştir (ETKB, 2017).

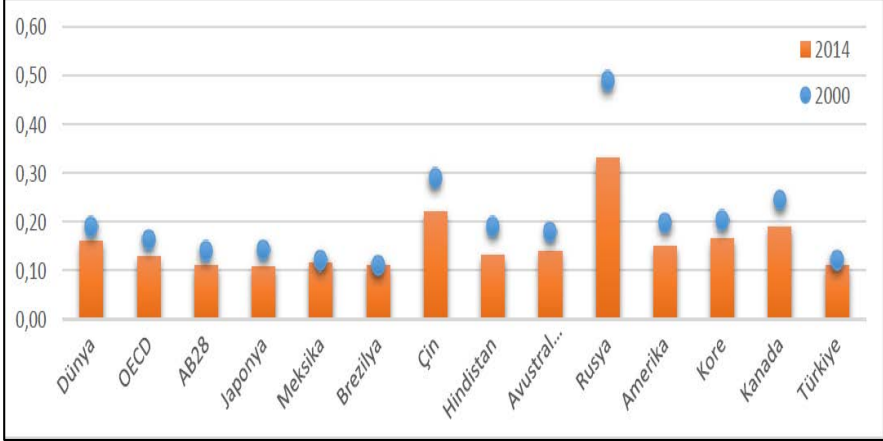
Şekil 2: Türlerine Göre Fosil Yakıt Rezervlerinin Kalan Ömürleri

Kaynak: (ETKB, 2017)

OECD tarafından yapılan çalışmalar enerji talebinin ne yönde değiştiğini açıkça ortaya koymaktadır. Şekil 3’te 2000 ile 2014 yılları arasında ülkelerin enerji taleplerindeki değişim görülmektedir.

Şekil 3: Ekonomilerin Enerji Yoğunluğunun Değişimi

Kaynak : (OECD , 2015-2016)

Tablo 3: Bazı Ülkelerin 2015 Yılı Elektrik Üretim Değerleri

ÜLKE	Miktar (TWh)	Dünya Toplamındaki Payı (%)	SIRA
Çin	5.810,6	24,1%	1
ABD	4.303,0	17,9%	2
Hindistan	1.304,8	5,4%	3
Rusya	1.063,4	4,4%	4
Japonya	1.035,5	4,3%	5
Almanya	647,1	2,7%	6
Kanada	633,3	2,6%	7
Brezilya	579,8	2,4%	8
Fransa	568,8	2,4%	9
Güney Kore	522,3	2,2%	10
Birleşik Krallık	337,7	1,4%	11
Suudi Arabistan	328,1	1,4%	12
Meksika	306,7	1,3%	13
İran	281,9	1,2%	14
İtalya	281,8	1,2%	15
İspanya	278,5	1,2%	16
Türkiye	261,8	1,1%	17
Tayvan	258,0	1,1%	18
Avustralya	253,6	1,1%	19
Güney Afrika	249,7	1,0%	20
Endonezya	234,7	1,0%	21
Mısır	180,6	0,7%	22
TOPLAM DÜNYA	24.097,7	100%	

Kaynak: (ETKB, 2017)

Elektrik üretiminde yenilenebilir kaynakların oranı her geçen gün artmaktadır. Bu kaynakların AB bölgesinde kullanımına baktığımızda önemli artışlar dikkat çekmektedir. Eurelectric tarafından yayınlanan verilere göre 2015 yılında AB’de elektriğin %29’u yenilenebilir enerji kaynaklarından %56’sı ise düşük karbon kaynaklarından üretildi. Elektrik üretimine ilişkin bazı ülkelerin verileri Tablo 3’te verilmiştir.

Dünya elektrik üretimi için en yaygın olarak kullanılan kaynağın kömür olduğu ve hemen arkasından yenilenebilir enerji kaynaklarının geldiği görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri, Çin, Hindistan ve Almanya’da kömür, Rusya’da doğal gaz, Fransa’da nükleer enerji ve Kanada’da yenilenebilir enerji elektrik enerjisi üretiminde en fazla paya sahip olan kaynaklardır.

Tablo 4: Bazı Ülkelerin Kaynak Bazında Elektrik Üretim Oranı

ÜLKE	Kömür	Petrol	Doğal Gaz	Nükleer	Yenilenebilir Enerji	Diğer
<i>Fransa</i>	2,1%	0,3%	2,3%	77,6%	17,5%	0,2%
<i>Almanya</i>	45,4%	0,9%	9,9%	15,5%	28,0%	0,3%
<i>ABD</i>	39,5%	0,9%	26,8%	19,1%	13,6%	0,1%
<i>Kanada</i>	9,9%	1,2%	9,3%	16,4%	62,8%	0,3%
<i>Çin</i>	72,5%	0,2%	2,0%	2,3%	23,0%	0,0%
<i>Hindistan</i>	75,1%	1,8%	4,9%	2,8%	15,5%	0,0%
<i>Rusya</i>	14,9%	1,0%	50,1%	17,0%	17,0%	0,0%
Dünya	40,6%	4,3%	21,6%	10,6%	22,9%	0,1%

Kaynak: (ETKB, 2017)

AB çevre politikası 1970’lerden itibaren oluşmaya başlamış, çeşitli ilkeler ışığında belirlenen çevre politikası çerçevesinde çeşitli çevre eylem programları oluşturulmuş ve programlar çerçevesinde hareket edilerek bilinçli bir çevre politikası oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda çevre politikasının ilkeleri belirlenmiştir (Çokgezen, 2007).

Avrupa’nın enerji politikası sürdürülebilirlik, rekabet yeteneği ve arz güvenliği üçlüsüne dayalı bir enerji politikası olarak anlaşılabilir. Sürdürülebilirlik hedefi, konvansiyonel enerji kaynaklarının sona geldiği ve uzun vadede diğer enerji formlarını sağlayacak fırsatların bulunması gerektiği gerçekliğinin zorunluluğuna dayanmaktadır. İkinci olarak, iklim değişikliği olgusu, giderek daha da büyük bir politik mesele haline gelmektedir ve Avrupa politikası çevreyi koruma – ve dolayısıyla sürdürülebilirlik – konusunda savunuculuk taahhüt etmektedir. Enerji politikası bağlamında

tedarik güvenliği Avrupa’da için enerji güvenliğinin nasıl temel bir meselesiyse, AB’nin en çok enerji ithal eden konumunda olması ve kendi fosil yakıtlarının giderek daha da azaldığı aynı şekilde temel ve aşikâr bir konudur. Rekabet, AB’nin Lisbon stratejisinde tanımlanan açık bir hedefidir. Enerji tedariki bağlamında bu, iç enerji piyasasının icra ve uygulamasının, özellikle de Avrupa Komisyonu için, adına yaraşır bir biçimde büyük bir endişe olması gerektiği anlamına gelir. Sürdürülebilirlik ve enerji tedarikinin hedefleri, AB kurumları tarafından, kamu politikasının yenilikle yanıt verdiği dış zorluklar olarak görülür. Bu hedefler objektif durumdan; küresel iklim de fosil yakıtların küresel kıtlığından anlaşılır. Aynı bakış açısından bakıldığında rekabet, iç doğanın bir hedefidir; AB’de malların serbest dolaşımı ve iç piyasa konularındaki taahhüdünden kaynaklanmaktadır. Bu hedef, diğerlerinden biraz daha fedakâr görünmektedir. Anlaşmaların koruyucusu olan Avrupa Komisyonu ve reformasyon görmüş enerji yönetimi işleten üye ülkeler bu duruma örnektir(Seitz, 2010).

Avrupa Birliği 2030 yılı için Enerji ve İklim Politikası ve Enerji Arzı Güvenliği stratejileri ortaya koymuştur (AB Bakanlığı, 2017).

Bunun amaçları;

- AB üyesi olmayan ülkelerle müzakerelerde AB’nin kaynakları ve iletişim ağlarının birleştirilmesi,

- Doğu’dan yapılan ithalat için maddi ve siyasi maliyetinin çok yüksek olması durumunda, Avrupa’nın diğer tedarik yollarına yönelebilmesi için enerji kaynağını çeşitlendirmesi,

- AB ülkelerinin ithal enerji bağımlılığını azaltması yönünde destek vermek,

- Küresel ısınma ile mücadelede ve yenilenebilir enerji kullanımında AB’nin dünya çapında lider rolü oynaması,

- 2030 yılına kadar enerji tüketiminin en az %27’ye indirilmesi,

- 2030 yılına kadar sera gazı emisyonlarını en az %40’a düşürme hedeflerinin somutlaştırılmasıdır.

Yenilenebilir enerji hususunda da Avrupa ülkelerinin, dünyanın genel durumuna kıyasla daha hassas olduğunu ve bu alanda ciddi projeler ortaya

koydukları gözlemlenmektedir. Somut bir örnek olarak, Avrupa Birliği, ulaştırma sektöründe kullanılan yakıtlar konusunda hedef belirlemiştir ve ulaştırmada kullanılan yakıt enerjisinin en az % 0'unun yenilenebilir kaynaklardan sağlanması kararlaştırılmıştır. Bu % 0'luk payın en az %40'ının ikinci nesil biyoyakıtlardan oluşması gerekmektedir. AB'de aynı zamanda biyoyakıt kullanımı yoluyla elde edilen sera gazı salımındaki tasarrufun en az %50 olması hedeflenmektedir (Kum, 2009).

AB için yıllar içerisinde enerji politikası iktisadi entegrasyonla paralel ilerlemektedir. AB yıllar içerisinde yürüttüğü politikalarında enerji alanında çeşitli krizlere maruz kalmıştır. Dünya'nın geri kalanı ile yaşadığı 70'li yıllardaki petrol krizleriyle boğuştuğu yıllarda Avrupa Konseyi Eylül 1974'te onayladığı "Yeni Enerji Politikası Stratejisi" programı ile enerji alanında ciddi yaptırımlara karar vermiştir. Genel olarak bu alınan kararlara bakıldığında; Tüketimin makul seviyeye indirilmesi, arz güvenliğinin kuvvetlendirilmesi benimsenmiştir. Enerji üretim ve tüketiminde çevrenin korunması öngören bir politika geliştirildiği gözlemlenmektedir (Yorkan, 2009).

AB enerji politikasının hedefinin üç temelde oluşturulduğu gözlemlenmektedir. Bu temellere bakıldığında rekabet gücü, enerji arz güvenliği ayrıca çevrenin korunması ana üç amacı oluşturduğu görülmektedir. Bu hedefler doğrultusunda, tüketimde kömürün mevcut durumunu koruyarak, doğalgazın toplam paydaki oranını yükseltmek, nükleer santralleri güvenlik standartlarını korumak, yenilenebilir enerji toplam tüketimdeki oranlarını amaçlanmaktadır. Dünya üzerinde %16'ya ulaşan bir tüketim gerçekleştiren AB'de hem petrol hem de doğal gazda yüksek oranlarda ithalata dayalı bir yapıya sahiptir. AB'nin yerel rezervleri oldukça sınırlıdır. Enerji ihtiyacının yarısını bu şekilde tedarik edilmektedir. Bu oranların düzeyi Petrolde %80,2 doğal gazda %54,5, kömürde ise %38,2 seviyelerindedir. AB enerji güvenliğini, rekabetçiliğini, sürdürülebilir kalkınmayı arttırmak hedefiyle tek bir Avrasya enerji pazarı yapılandırmayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda "Çoklu Boru Hatları Politikası" takip ederek, enerji ithalatında kaynakları çeşitlendirmeyi düşünmektedir. Sonuç olarak günümüzde büyük oranda ithalatını gerçekleştirdiği Rusya ve Kuzey Afrika'nın yanında, AB'nin ilerleyen dönemlerde kaynak ithalatında, Orta Asya ve Kafkaslar ile Orta Doğu bölgelerinin ağırlığını koruyacağı düşünülmektedir.

Avrupa yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesine büyük önem vermektedir. Avrupa Komisyonu'nun 2000 yılında gerçekleştirdiği toplantıda Lizbon Stratejisi kabul edilmiştir. Bu seneyi izleyen 2001 yılında

gerçekleştirilen Göteborg toplantısı sürdürülebilir kalkınma stratejisi tüm etmenleriyle şekillendirilmiştir. Özellikle Lizbon stratejisi çerçevesinde sürdürülebilir enerjiye yapılacak yatırımlara ağırlık verilmesi konusu şekillendirilmiştir. Öte yandan 2000 yılında oluşturulan Yeşil Kitap'ta sürdürülebilir enerjinin önemi çevre ve iklim sorunlarıyla savaşıma hedefine yer verilmiştir. Yenilenebilir kaynaklarının çevre sorunlarıyla mücadelede anahtar rol oynayacağı üzerinde durulmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda vergi indirimi, mali destekler gibi desteklerin uygulanması gerektiği üzerinde durulmuştur (Bayraç, 2009).

Avrupa yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesine büyük önem vermektedir. Avrupa Komisyonu'nun 2000 yılında gerçekleştirdiği toplantıda Lizbon Stratejisi kabul edilmiştir. Bu seneyi izleyen 2001 yılında gerçekleştirilen Göteborg toplantısı sürdürülebilir kalkınma stratejisi tüm etmenleriyle şekillendirilmiştir. Özellikle Lizbon stratejisi çerçevesinde sürdürülebilir enerjiye yapılacak yatırımlara ağırlık verilmesi konusu şekillendirilmiştir. Öte yandan 2000 yılında oluşturulan Yeşil Kitap'ta sürdürülebilir enerjinin önemi çevre ve iklim sorunlarıyla savaşıma hedefine yer verilmiştir. Yenilenebilir kaynaklarının çevre sorunlarıyla mücadelede anahtar rol oynayacağı üzerinde durulmuştur. Bu amaçlar doğrultusunda vergi indirimi, mali destekler gibi desteklerin uygulanması gerektiği üzerinde durulmuştur (Yılmaz, 2016).

TÜRKİYE'DE ENERJİDE KAMU POLİTİKALARI

Türkiye'nin enerji politikaları, tarihsel süreç açısından planlı dönem öncei ve planlı dönem olarak 2 ana başlıkta incelenebilir. Bu başlık altında detaylı açıklanmaya çalışılacaktır.

Tanzimat-İzmir İktisat Kongresi Arası Dönemde Maden ve Enerji Sektörü

Genel olarak değerlendirildiğinde Sanayi Devriminden önce esasen Osmanlı Devleti'nin kömür madenine büyük önem verdiği ve üretim aşamalarında kullanılmak üzere çalışmalar yürüttüğü görülmektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çöküş sürecinin getirdiği siyasi sorunlar, teknik bilgi, mali yapı itibarıyla Avrupa'nın gerisinde kalınması gibi sebepler ile madenlerin işletilmesinde devletin etkisiz kalması politika üretilmesini güçleştirmiştir. Ayrıca 19. yüzyılın başında insan gücüne dayalı dokuma fabrikaları kurulduysa da sonraki dönemde Balta Limanı

Anlaşmasının özellikle Sanayi Devriminin bir sonucu olan seri üretim biçiminin ortaya çıkmasından sonra iç piyasada yol açtığı yıkım, önce kömürün, yüzyılın sonuna doğru da petrolün üretimde önemli bir enerji kaynağı haline gelmesi gibi sebepler Osmanlı Devleti'nde söz konusu dönemde doğal kaynakların bir politikayla yönlendirilemediğini göstermektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en büyük sebep teknik ve mali yetersizliklerdir. Çünkü bu sebepler siyasi hareket kabiliyetinde belirleyici olmuştur. Konu genel olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı'nın son dönemlerinde madencilik sektöründe büyük oranda yabancı egemenliğinin olması cumhuriyetin ilanı ile birlikte madencilik alanında da yeni düzenlemelerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. İzmir İktisat Kongresinde ağırlıklı olarak devletin egemenliği çerçevesinde yerli unsurlara vurgu yapılmıştır (Kartalkanat, 1991).

Kongrede hâkim olan görüş madenlerimizin ülkemizin kalkınmasında önemli bir yere sahip olduğu, bu yüzden kötü durumda olanların bir an önce iyileştirilmesi, milli kuruluşlar ile demiryolları ve fabrikaların yerli kömür kullanımının sağlanması ve dış rekabete karşı yerli üretimin korunması gibi enerji talebinin mümkün olduğunca yerli kaynaklardan sağlanması gibi milli menfaatler doğrultusunda kararlar alınmıştır.

Bu dönemde İzmir İktisat Kongresinde öngörülen ülke kalkınması için mümkün olduğunca milli kaynakların yerli şirketlerce değerlendirilmesi anlayışı cumhuriyetin ilk yıllarından 1930'ların başına kadar devam etmiştir (Oral, 2017).

Planlı Dönem Öncesi Enerji Sektörü

Türkiye'de dönemler itibariyle enerji talebi; daha çok nüfus artışı ve demir-çelik sektörü dolayısıyla artış göstermiş, enerji sektöründeki yatırımlar ve politikalar da bu doğrultuda oluşturulmaya çalışılmıştır. Planlı dönem öncesindeki süreçte talebin yerli kaynaklarla karşılanması ve madenlerin değerlendirilmesi noktasında yatırımlar yapılmış, kurumlar oluşturulmuştur. Ancak söz konusu planlar, doğrudan doğruya plan hazırlığı ile görevli kuruluşlar tarafından hazırlanmamıştır.

1923-1950 Döneminde Enerji Sektörü

Bu dönemde stratejik bir sektör olarak görülen enerji ve maden yatırımlarının gerçekleştirilmesi rolünü devlet üstlenmiştir. Bu kapsamda

1926 yılında Petrol Kanunu çıkarılmış, 1933 yılında ise Altın ve Petrol Arama ve İşletme İdareleri kurumu oluşturulmuştur. Cumhuriyet öncesinde başlayan Türkiye'nin elektrifikasyon sürecinde ekonomik sebeplerin etkisiyle kurulu gücün artırılması noktasında yatırım güçlükleriyle karşılaşmıştır. Büyük ölçüde yabancı yatırımlara bağlı olan elektrik sektörü, 1923 yılında kurulu güç olarak 33 MW'ydı. Yıllık elektrik tüketimi ise kişi başına 3 KW/h'dir. Türkiye'nin ilk elektrik santrali, 1902 yılında Tarsus Belediyesi tarafından kurulan küçük çaplı hidrolik santraldir. Bu santralden sonra ise daha büyük çaplı (13,4 MW) gücünde 1914 yılında İstanbul'da devreye alınan Silahtarağa Termik Santralidir. 1948 yılında devreye alınan Çatalağzı Termik Santrali (A) bu dönemde kurulu güçte %20'nin üzerinde artışa olanak tanımıştır. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk termik santrali Çatalağzı Termik Santralidir. 1930'lu yıllarda 3 termik santral, 11 hidrolik santral 27 dizel, 4 buhar makinalı ve 3 gaz motorlu olmak üzere toplam 48 elektrik santrali bulunmaktaydı. 1935 yılına gelindiğinde, Etibank, Maden Tetkik ve Arama (MTA), Elektrik İşleri Etüt İdaresi (EİEİ) kurulmuş, daha sonra İller Bankası ve Devlet Su İşleri (DSİ) devreye girmiş elektrikleştirilmiş il merkezi sayısı da 43'e ulaşmıştır (Esenduran, 2010).

1950-1963 Döneminde Enerji Sektörü

Dönemde Türkiye'de şehirleşme süreci, nüfus ve imalat sektöründeki büyümenin etkisiyle enerji talebinde özellikle elektrik enerjisi talebinde artışlar yaşanmış, bu doğrultuda önemli enerji yatırımları gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda 1950'li yıllarda devlet ve özel sektör eliyle yap işlet usulüyle santraller kurulmuştur. 1953 yılında Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi (DEKTMK) tarafından düzenlenen "Türkiye Birinci İstisari Enerji Kongresi" Türkiye'nin ilk enerji kongresi olmuştur. Bu kongrede Türkiye'nin son 15 yılda enerji alanında önemli mesafeler kat ettiği, ancak arzu edilen seviyede olmadığı ifade edilmiştir. DEKTMK tarafından düzenlenen bu kongrelerin sonuncusu, 2012 yılında 12. Enerji Kongresi olarak gerçekleştirilmiştir (Oral, 2017).

Bu dönemde şehirleşmenin etkisiyle, enerjiyle ilgili özellikle elektrik enerjisiyle ilgili önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Dönem içinde elektrik enerjisi üretimi artış göstermiştir. Artan elektrik ihtiyacı talebinin hidroelektrik potansiyelin değerlendirilmesi noktasında hidroelektrik santrallerin kurulması ve faaliyetlerin kurumsal bir yapı altında yürütülmesi amacıyla DSİ, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı gibi kurumların teşekkülü,

politikaların daha merkezi, stratejik ve rasyonel olması açısından önemli adımlar olmuştur. Bu dönemde daha çok elektrik talebinin nihai tüketim açısından kesintisiz sağlanması ile ilgili adımlar atılmıştır (Yılmaz, 2016).

Kalkınma Planlarında Politika Olarak Enerji Sektörüne Bakış

Türkiye’de ekonomide planlı döneme geçişle birlikte (1963) DPT eliyle kalkınma planları hazırlanmış, bu planlarda çeşitli hedefler belirlenmiştir. Bu anlamda Türkiye’nin en önemli ulusal strateji belgeleri olan kalkınma planları; ülkenin ekonomik olarak nasıl büyüyeceği, hangi sektörde ne gibi politikalar izlenmesi konusunda yapılması gerekenlerin belirtildiği belgelerdir. Politika hedeflerinin belirlenmesindeki bütüncüllük, bu dönemi planlı dönem öncesi süreçten ayıran en önemli noktadır. Bu anlamda enerji konusunun planlarda nasıl ele alındığı, nelerin hedeflendiği, nelerin gerçekleştiği ya da gerçekleşmediği üzerinde durulmuştur.

Türkiye’nin ihtiyaç duyduğu ekonomik büyümeyi sağlama adına 1963’ten itibaren beş yıllık kalkınma planları oluşturulmaya başlanmıştır. Kalkınma planlarında; 1978, 1984, 1995, 2006 yılları, siyasi ve ekonomik sebeplerle geçiş yılları olarak görülmüş ve söz konusu dönemi kapsamamıştır.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1963-1967)

Türkiye’de ticari olmayan yakıtların (odun, tezek, tarım artıkları), normalin üstünde kullanıldığına vurgu yapılmıştır. Temel hedef olarak ülkenin enerji kaynaklarının en uygun şekilde kullanılması yoluyla enerji üretim maliyetini minimize etmek amaçlanmıştır. Özellikle yerli kaynakların kullanılması yoluyla enerji talebinin karşılanması hedeflenmiştir. Halkın uygun fiyatlarla enerjiye erişimi de önemli bir durum olarak ele alınmıştır. Bunun yanında çevre kirliliğinin en aza indirilmesi için çeşitli önlemlerin alınması da planlanmıştır. Dönem içinde; Kesikköprü Barajı, Almus Barajı, Altınapa Barajı gibi HES yatırımları hizmete alınmıştır. Buna göre Türkiye’nin elektrik enerjisi talebinin karşılanmasında HES’lerin payı artış göstermiştir.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1968-1972)

Enerji konusu, II. Beş Yıllık Kalkınma Planında stratejik bir konu olarak ele alınmıştır.

Türkiye'nin enerji ihtiyacının dar boğazlar yaratılmayacak şekilde karşılanacağı belirtilmiştir. Bu dönemde toplam yatırımların %8'inin enerji sektörüne yapılması planlanmış, bu oran yarım puanlık artış sonucu %8,5 olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde kurumsal anlamda 1970 yılında Türkiye Elektrik Kurumu kurulmuştur. Artan talebe bağlı olarak 1972 yılında ise İzmir (Aliağa) Petrol Rafinerisi kurulmuştur.

Elektrik enerjisi talebinin karşılanmasında hidrolik kaynaklara ağırlık verileceği belirtilse de enerjide dışa bağımlılığın ne denli sorunlar yaratacağı üzerinde durulmamış, yalnızca ortaya çıkan enerji talebinin karşılanmasıyla ilgili öngörülerde bulunulmuştur.

Siyasi, ekonomik ve diplomatik bakımdan karar süreçlerini içeren enerji sektörü sanayi sektörünün enerji ihtiyacının karşılanması noktasına ele alınmış, ayrı bir alan olarak politik düzeyde ele alınmamıştır. Bu yüzden artan petrol ve elektrik enerjisi talebinin karşılanması çerçevesinde dışa bağımlılık oranları da artmaya başlamıştır. Bu dönemde elektrik enerjisi talebinin karşılanmasıyla ilgili nükleer enerji santralleri kurulması da öngörülmüştür. Ancak hem dönem içinde hem de sonrasında konuyla ilgili başarı sağlanamamıştır.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973-1977)

Bu dönemde enerji sektöründe ekonomik ve sosyal gelişmenin hızla artmasına paralel yurt içi enerji talebinin dar boğaz yaratılmaksızın karşılanması gerektiği üzerinde durulmuştur.

Yurt içi enerji kaynaklarının geliştirilmesine öncelik verilmiş, ancak, üretimin talebi karşılamada yetersiz kaldığı durumlarda tek bir kaynağa bağlı olmaksızın ithalat yoluyla enerji sağlanması öngörülmüştür. II. Beş Yıllık Planda hedeflenen taşkömürü, linyit, petrol üretim değerleri üçüncü plan döneminde de gerçekleşmemiştir.

Türkiye'nin jeopolitik durumundan dolayı sanayileşmesinin kaçınılmaz olduğu belirtilmiştir. Dördüncü plan verilerine göre, enerji sektörü üçüncü plan döneminde %8,5 toplam yatırım alma hedefine rağmen bu oran %7,4 olarak gerçekleşmiştir.

1987 yılına kadarki sürede elektrik talebinin öz kaynaklardan karşılanması, hidrolik enerji aleyhine bozulan termik/hidrolik dengenin düzeltilmesi, enerjinin devamlılığı, güvenilirliği ve ucuzluğunun sağlanması

hedeflenmiştir. Aynı zamanda üçüncü plan döneminde nükleer ve jeotermal kaynaklardan da faydalanılması düşünülmüş ve prototip bir nükleer santral kurulması hedeflenmiştir.

Esasen üçüncü plan dönemi siyasi olarak hem küresel hem de ulusal sorunların yaşandığı bir zaman dilimini kapsamaktadır. Bu dönemde “1973 Petrol Krizi” ortaya çıkmış ve petrol fiyatları tavan yapmıştır. Bu etkiyle uluslararası piyasalarda ekonomik istikrar zarar görmüştür. Dönemin enerji alanındaki en önemli yatırımı Keban Barajı olmuştur.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1979-1983)

Bu dönemde ülkenin ekonomik ve toplumsal gelişiminin dönem koşulları içinde önemli sorunlarla karşı karşıya olduğu görülmüştür. Nüfus artışı, sanayinin belli merkezlerde toplanması, hızlı kentleşmenin yarattığı sorunlar sosyo-ekonomik problemlere yol açmış ve kent içleriyle birlikte bölgeler arası dengesizlikler oluşmuştur.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989)

Bu plan döneminde enerji sektörü, stratejik yatırım alanlarından biri olarak görülmüştür. Enerji sektöründe ana politika olarak ekonomik büyüme ve toplumsal gelişmeleri destekleyecek ve yönlendirecek şekilde ülke enerji ihtiyacının zamanında yeterli ve güvenilir olarak karşılanmasına yani enerji güvenliğine vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte söz konusu planda, enerji tüketiminde ekonomik olması koşuluyla yerli kaynak kullanımına ve ithal kaynaklı birincil enerjiye öncelik verilmesine, elektrik enerjisi probleminin aşılması için kısa vadede düşük kalorili linyitlere dayalı termik santrallerle uzun vadede hidrolik kaynaklara ağırlık verilmesi düşünülmüştür. Sanayi üretiminde ve halkın elektrik tüketiminde, enerji tasarrufu ve enerji verimliliği ön plana çıkmıştır. Ayrıca bu dönem içerisinde, 1986 yılında Kırıkkale Petrol Rafinerisi kurulmuştur.

Bu dönemde enerji tüketiminin yılda ortalama %7,2 oranında artması beklenmiştir. Enerji açığının kapatılmasında linyitin öncelikle değerlendirilmesi ve büyük bir bölümünün santrallerde kullanılması planlanmıştır. Orta ve uzun vadede hidrolik enerji potansiyelinden maksimum oranda faydalanılması hedeflenmiştir. Aynı durum 2019 ve 2023 enerji hedeflerinde de söz konusudur.

Bu dönem sonunda kurulu güç hedefi aşılmış ve 15,808 MW olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin en büyük elektrik üretimi ve sulama projesi olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) bu dönemde master planının tamamlanmasıyla bölgesel ve ulusal kalkınma sürecine dâhil edilmiştir. Projeye göre bölgede 19 hidroelektrik santral yapılması planlanmıştır. Şu aşamada proje Türkiye'nin hidroelektrik enerji üretimine önemli katkılar sağlamıştır. GAP Bölge İdaresi Kalkınma Başkanlığına göre, 2014 yılı itibariyle 13 hidroelektrik santrali (HES) tamamlanmış; GAP enerji yatırımlarında %74 oranında fiziki gerçekleşme sağlanmıştır. Bunun yanında V. plan öncesinde de önemli bir sorun olarak duran elektrik iletiminde yaşanan kayıpların da yeni teknolojiler kullanılması suretiyle plan dönemi içinde minimize edilmesi planlanmıştır.

Artan enerji talebi, nüfus artışı, kentleşme olguları enerji talebini de arttırmakta ve daha fazla enerji arzına ihtiyaç duymaktadır. Bu anlamda V. Plan döneminde enerji güvenliği çerçevesinde ilk defa alternatif enerji kaynakları belirgin olarak planda bahsedilmiş ve kısa sürede devreye alınabilmeleriyle ilgili gerekli girişimlerin destekleneceği açıklanmıştır.

Ülkede enerjiyle ilgili çeşitli kuruluşlar ve üniversiteler tarafından belirli bir plan ve programa bağlı olmadan koordinasyonsuz olarak yürütülen enerji araştırma-geliştirme çalışmalarının belli bir disipline bağlanmasının zorunluluğu ifade edilmiştir. Enerji verimliliği ve tasarrufu da dördüncü planda olduğu gibi beşinci planda da yine önemli bir konu olarak ifade edilmiştir.

Türkiye'nin küreselleşme hareketleriyle birlikte değişen ulus ekonomik sistemlerin yerini ulus üstü ekonomik ilişkilere ve sistemlere bırakması genel olarak 1980 sonrasında, özelde ise V. Kalkınma Planıyla birlikte kendini hissettirmiştir. Dönem sonunda hedeflenen ekonomik değerlere ulaşamamıştır. Enerjide rasyonel çözümler üretilenmemiş, dışa olan bağımlılık artış göstermeye devam etmiştir.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1990-1994)

Bu dönemde enerji daha önceki dönemlerde olduğu gibi öngörülen yatırımlardan en fazla payı alması planlanan sektörlerden biri olmuştur. Enerji sektörü toplam yatırımı bu dönemde sonraki plan verilerine göre %5,5 olmuş ve hedeflerin altında kalmıştır. Yatırımlardaki hedefe ulaşamamasının en önemli nedeni özel sektörün beklenen yatırımları gerçekleştirilememesidir.

Bu dönemde Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) konusunda ilk defa görüşmeler yapılmıştır. Türkiye elektrik enerjisi talebinin karşılanması noktasında en önemli yatırımlardan biri olan Atatürk Barajı bu dönemde hizmete alınmıştır.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000)

Bu dönemde enerji sektörü yatırımda öncelik verilecek alanlardan biri olarak görülmüştür. Aynı zamanda dönem planında enerji alanında Türk Cumhuriyetleriyle iş birliği projelerine öncelik verilmesi de yer almıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin AT mevzuatına uyumu açısından enerji alanıyla ilgili olarak enerji tasarrufu ve çevreci politikalar konusunda düzenlemelerin yapılması planda yer bulmuştur.

Enerji verimliliği ve enerji tasarrufu sağlama adına sanayide ve toplumsal yaşamda enerji yoğunluk değerlerinin aşağıya çekilmesi amaçlanmıştır. Çünkü yerli kaynaklardan enerji üretmek miktar ve kalite bakımından düşük seviyede olduğu için yüksek maliyetli bir seviyeye ulaşmıştır.

Bu dönemde Türkiye'nin yaşadığı 17 Ağustos Depremi (yaklaşık 10 milyar dolar mali kayıp) ve ekonomik kriz (1999'da büyüme oranları -6'lar seviyesine gerilemiş, Kasım 2000 mali krizi ekonomik dengeleri bozmuş, cari açık 115 milyar dolara yükselmiştir) plan hedeflerinin gerçekleşmesini engellemiştir.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)

Plan döneminde enerji konusu, enerji güvenliği çerçevesinde ekonomik ve sosyal boyutta ele alınmıştır. Politik düzlemde ele alınan enerji konusu kalkınmanın temel girdilerinden birisi olarak değerlendirilmiştir.

Nüfus artışı, sanayileşme, teknolojik yenilikler, kentleşme gibi olgular enerji tüketimini sürekli büyütüştür. Bu nedenle petrol ve doğal gaz tüketiminin artışı paralelinde bu kaynaklarda dışa bağımlılık oranları da artmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin bağımlılık oranı %62 düzeyindedir.

2001'de çıkarılan 'Elektrik Piyasası Kanunu'yla özelleştirmelerle ilgili belirgin bir süreç başlamıştır. Yine bu tarihte Bakanlar Kurulu kararıyla TEAŞ (Türkiye Elektrik Üretim İletim Anonim Şirketi) kaldırılmış bunun

yerine üç farklı kuruluş şeklinde TEİAŞ, EÜAŞ ve TETAŞ gibi yeni kamu iktisadi teşekkülleri oluşturulmuştur.

Türkiye'nin kendi enerji güvenliğini sağlaması ve enerjide söz sahibi olabilmesi amacı vardır. Bu çerçevede planda Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı ve Hazar Geçişli Türkmen Doğal Gaz Boru Hattının Türkiye üzerinden Avrupa'ya nakline ilişkin projeler neticesinde Türkiye'nin enerji nakil hatlarının kesiştiği bir ülke olması hedeflenmiştir.

Bununla birlikte "Doğal Gaz Piyasası Kanunu" ile doğal gazın enerji güvenliği çerçevesinde kaliteli, sürekli ve ekonomik olarak rekabete dayalı esaslar doğrultusunda çevreci şekilde tüketicilerin kullanımına sunulması için doğal gaz piyasasının serbestleştirilmesi yoluyla güçlü, istikrarlı ve şeffaf bir piyasa yapısı oluşturulması amaçlanmıştır. "Elektrik Piyasası Kanunu" ve "Doğal Gaz Piyasası Kanunu" ile sektörler rekabete açılmış ve aynı yıl (2001 yılında) piyasayı düzenlemek, kontrol etmek amacıyla Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK) kurulmuştur. Daha sonra kuruluşun yetki alanı genişletilmiş petrol (2003 Petrol Piyasası Kanunu) ve LPG94 (2005 Sıvılaştırılmış Petrol Gazları Piyasası Kanunu) piyasası da kurumun yetkileri arasına girmiştir. Yine bu dönemde 2005 yılında 5346 sayılı, "Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Elektrik Enerjisi Üretimi Amaçlı Kullanımına İlişkin Kanun" da kabul edilmiş ve yenilenebilir enerji kaynaklarının elektrik üretimindeki payının kamunun yanında özel sektörün de katılımıyla artırılması hedeflenmiştir. Bu tarihten sonra beklentiler amacına ulaşmış özellikle rüzgâr ve jeotermal enerji kurulu gücünde ciddi bir artış meydana gelmiştir. 2007 yılında ayrıca 5686 sayılı "Jeotermal Kaynaklar ve Doğal Mineralli Sular Kanunu" ile Türkiye için önemli bir yenilenebilir kaynak olan jeotermal kaynakların ruhsatlandırılması, araması ve işletilmesiyle ilgili usul ve esasları kapsayan bir düzenleme yapılmıştır. Ayrıca Türkiye'nin rüzgâr ve güneş enerjisi potansiyelini gösteren haritalama çalışmaları da bu dönemde gerçekleştirilmiştir.

Kalkınma Planı (2007-2013)

Kalkınma Planı diğer kalkınma planlarından farklı olarak yedi yıllık olarak hazırlanmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin siyasi ve ekonomik bakımdan istikrarlı bir yapıya kavuşmasıyla küresel rekabet gücünün artması ve siyasi gücünün artması stratejik amacı oluşturmuştur. Bu dönemde petrol fiyatlarıyla ilgili olarak artan bağımlılığın da getirdiği bir sonuç olarak risk oluşturduğu üzerinde durulmuştur.

Türkiye, bu dönemde enerji terminalliği rolünü üstlenebilmesi adına 2012 yılında Trans-Anatolian Gas Pipeline/Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)'ı imzalamıştır. Bu dönemde enerji güvenliğini sağlama yolunda atılan diğer adımlar ise Türkiye'nin fosil yakıt bağımlılığının yüksek boyutlarda olması⁹⁶ dolayısıyla II. Kalkınma Planından beri gerçekleştirilmesi çok önemli görülen nükleer santral projesinin 2010 yılında Rusya ile Mersin Akkuyu'da bir nükleer santral (4800 MW) kurulmasına ilişkin anlaşmayla hayata geçirilmesi planlanmıştır. 2013 yılında ise Sinop'ta bir nükleer santral (4480 MW) kurulmasına ilişkin anlaşma Japonya ile imzalanmıştır. Sinop Nükleer Santrali, Japon-Fransız ortaklığıyla yapılacaktır.

2009 yılında Yüksek Planlama Kurulu Kararı ile açıklanan "Elektrik Enerjisi Piyasası ve Arz Güvenliği Stratejisi Belgesi" ile elektrik dağıtım bölgeleriyle ilgili özelleştirmelere hız verilmiş ve 2009-2010 süreci içerisinde tüm dağıtım bölgelerinin özelleştirme ihale süreçleri tamamlanmıştır. Türkiye'nin ilk defa V. Kalkınma Planında ele aldığı enerji tasarrufu ve enerji verimliliği⁹⁷, enerjinin etkin kullanılması, israfının önlenmesi, enerji maliyetlerinin ekonomi üzerindeki yükünün hafifletilmesi ve çevrenin korunması için enerji kaynaklarının ve enerjinin kullanımında verimliliğin artırılması amacıyla 2007 yılında "Enerji Verimliliği Kanunu" çerçevesinde kabul edilmiştir.

2012 yılında yayımlanan "Enerji Verimliliği Strateji Belgesi" ile daha önceki hedef ve amaçlar tekrar edilmiş ve 2023 yılına kadar Türkiye'nin enerji yoğunluğunun⁹⁹ en az %20 oranında azaltılması amaçlanmıştır. Çünkü enerji yoğunluğundaki azalmalar talep artışını dengeleyen önemli bir belirleyici olmaktadır.

Türkiye'nin enerji güvenliğinde kaynak çeşitlendirmesine ve ülke çeşitlendirmesine gitmesi ve yenilenebilir kaynakların elektrik üretimindeki paylarının yükseltilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca elektrik arzında nükleer enerjinin devreye alınması fikri bu dönem planında da yer bulmuştur.

Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)

Kalkınma Planı, 2011 yılında DPT'nin kapatılmasıyla bu kurumun yerine kurulan Kalkınma Bakanlığı tarafından hazırlanmıştır. Türkiye'nin şu an içinde bulunduğu kalkınma dönemidir. Bu dönemde istikrarlı bir süreç içerisinde sürdürülebilir bir büyümenin önemi üzerinde durulmaktadır.

Türkiye'nin ise petrole ve doğal gaza olan bağımlılığının sürmekte olduğu özellikle elektrik üretiminde doğal gazın payının yüksek olmasının ve doğal gazda arz çeşitliliği oluşturulamamasının büyük bir risk oluşturduğuna planda yer verilmiştir. Bu noktada enerji güvenliğinde çeşitliliği artırma bağlamında, petrol ve doğal gazda kaynak ülkeleri çeşitlendirmeyi sürdürmektedir. Doğal gazın kullanımının bu dönemde hem enerji üretiminde hem sanayide hem de konutlarda kullanımının daha da yaygınlaştığı görülmektedir. 2015 BOTAŞ verilerine göre 77 il merkezine doğal gaz arzı gerçekleştirilmiştir.

Buna göre Türkiye, içinde bulunduğu geçmişten gelen yanlış enerji politikalarının esasen farkındadır. Ancak yeni bir enerji düzeni yerleştirmenin kolay olmadığı da görülmektedir.

Bu planda ilk defa kaya gazıyla ilgili geniş çaplı çalışmaların yapılacağı hedeflenmiştir. Plana göre Türkiye'nin enerji ithalatı, 2018 yılında 74 milyar dolar seviyelerine ulaşacaktır. Buna göre 2014-2018 arasında enerji ithalatı artış oranı yaklaşık %5 düzeyinde gerçekleşecektir. 2015 itibariyle değerlendirildiğinde ise Türkiye'nin cari açığının %70 dolayında enerji ithalatından kaynaklandığı görülmektedir. Ancak enerji ithalatı içerisinde enerji ekipmanlarının olduğu da unutulmamalıdır. Yani enerji ithalatı yalnızca fosil yakıtlara karşılık gelen bir şey değil, sektörel durumu ifade eden bir veridir.

Dönemde, hidrolik enerji dışındaki yenilenebilir kaynakların (jeotermal, biyokütle105, güneş enerjisi) değerlendirilmesi için var olan potansiyelin harekete geçirilmesi planlanmaktadır.

Ülkemizin Gelecek Perspektifi- Stratejileri

Özellikle küresel rekabet gücünün artırılmasında ve dünya çapında yeni bir marka yaratabilmede maliyetler büyük önem taşımakta dolayısıyla az maliyetle en kaliteli ürünü ortaya koyabilmek ve tüm sektörler bazında inovatif olabilmek (içerisine patent kazanımlarını da alan yenilikçilik kabiliyeti) en önemli unsuru teşkil etmektedir. Bu anlamda enerji maliyetleri Türkiye için kritik bir role sahiptir (Oral, 2017).

Enerjide dışa bağımlılık, ülkemizi hem kur risklerine hem de enerji fiyatlarında yaşanacak şoklara karşı korumasız kılabilmektedir. Bu durum; kalkınma yolunda olan ülkemiz açısından plan ve programlama sürecinde bazı

belirsizliklerin yaşanabilmesi açısından sorun teşkil edebilmektedir (Özen, Şaşmaz ve Bahtiyar, 2015).

Türkiye mevcut boru hatlarının ek olarak yeni projeler üzerinde de durmaktadır. Yakın gelecekte, bu projelerin bitirilmesi ile Türkiye, Doğu-Batı Enerji Koridoru olmasının yanı sıra, Kuzey-Güney Enerji Koridoru olmaya aday ülke olacağı düşünülmektedir. AB ülkelerini enerji krizinden kurtaracak kilit ülke konumuna geleceği de düşünülmektedir. Bu nedenlerden, AB ile kurulacak enerji işbirliği, tam üyelik sürecinde Türkiye'nin önemini daha da arttıracığı düşünülmektedir (BAYRAÇ, 2009).

Türkiye ise, Hazar'ın yanı sıra Doğu Akdeniz ve Orta Doğu'yu uluslararası pazarlara bağlayan bir tüketici ve geçiş ülkesi olarak mevcudiyetini sürdürmektedir. Türkiye'nin artan enerji talebi ve enerji kaynakları bağlamındaki dışa bağımlılığı, Türkiye'yi Rusya'dan farklılaştırmaktadır. 2014 yılı itibarıyla Türkiye Dünya'nın 18. Avrupa'nın 7. büyük ekonomisidir fakat saldırgan büyüme politikası enerji alanında dışa bağımlılığı olan Türkiye için cari açık problemini ortaya çıkarmaktadır (YILMAZER, 2016).

Enerji talebinin mümkün olduğunca yerli ve yenilenebilir kaynaklardan karşılanarak ithalata bağımlılığın azaltılması konusunda gerekli tedbirlerin alınması ve kaynak arama çalışmalarının yoğunlaştırılması politikaların temelini oluşturan genel hassasiyetlerdir. Temel hassasiyetlerin neticesinde oluşturulan stratejik hareket alanlarında, enerji üretim ve tüketiminde kaynakların çeşitlendirilmesi önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca üretim ve tüketim süreçlerinde enerji verimliliğinin artırılması yönünde gerekenleri yapmak ve gerekli tedbirleri almak Türkiye'nin enerji stratejileri haline geldiği görülmektedir. Sektör verimliliği ve etkinliği hedefleyen enerji sektörünün liberalleştirilmesi çalışmalarını sürdürmek, rekabetçi ve şeffaf bir enerji sektörü oluşumu açısından gerekli iyileştirici tedbirleri almaya devam etmek politika olarak benimsenmekte olumlu sonuçlar vereceği düşünülmektedir. Karşılıklı bağımlılık bağlamında benimsenmiş olan “enerji koridoru” ve “enerji terminali” rolüyle uyumlu olarak Türkiye'nin coğrafi ve jeopolitik konumundan etkin bir biçimde yararlanarak gelecek enerji politikaları vizyonunu yerli ve yenilenebilir enerji üzerine kurması en büyük ve kritik ithalat kalemi olan enerjiyi mümkün mertebe yerli kaynaklar ile sağlaması, bağımsız bir dış politika yürütmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Türkiye'nin Enerji Kaynaklarına Genel Bir Bakış

Bu başlık altında ülkemizin özellikle elektrik üretimi ve petrol kaynaklı tüketimi ele alınacaktır. Bu iki temel unsur hem ülke ekonomisinin temel girdisini oluşturmakta hem de ekonominin cari dengesinin sağlanmasına doğrudan etki etmektedir. Bu bağlamda durum tespitinin doğru yapılması doğru politikalar geliştirilerek olumlu sonuçlar elde edilebilmesi açısından da önem arz etmektedir.

Elektirik

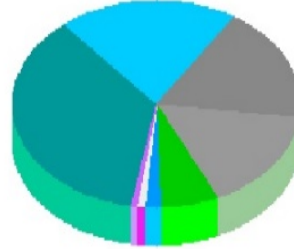
Şekil 4'den anlaşılacağı üzere elektrik üretiminde ülkemiz dışa bağımlılığını korumaktadır.

Şekil 4: 2017 yılı elektrik üretiminin kaynaklara göre dağılımı

2017 Yılı Elektrik Üretimine Kaynaklara Dağılımı

01.01.2017 - 19.04.2018 tarihleri arası ülke toplam ihtiyacının karşılanması için gerçekleşen elektrik üretiminin ve ithalatının (ithalat, ihracat farkı) kaynaklara dağılımı aşağıdaki gibidir. Bu veriler günlük geçici bilgilerden derlenmekte olup birim değeri megavatsaat'tır.

Doğalgaz	137.508.564	%36.21
Hidrolik	77.412.858	%20.38
İthal Kömür	68.661.762	%18.08
Taş Kömürü ve Linyit	60.345.125	%15.89
Rüzgar	24.177.482	%6.37
Jeotermal	7.423.842	%1.95
Biogaz	2.947.323	%0.78
Diğer Termik	1.930.513	%0.51
İthalat	-633.912	%-0.17

Kaynak: (Türkiye elektrik tüketimi,2019)

Tablo 5 'te ise sadece 1 günlük elektrik üretimimiz kaynaklara göre gösterilmiştir.

Tablo 5: Kaynaklara göre 1 günlük üretimimiz

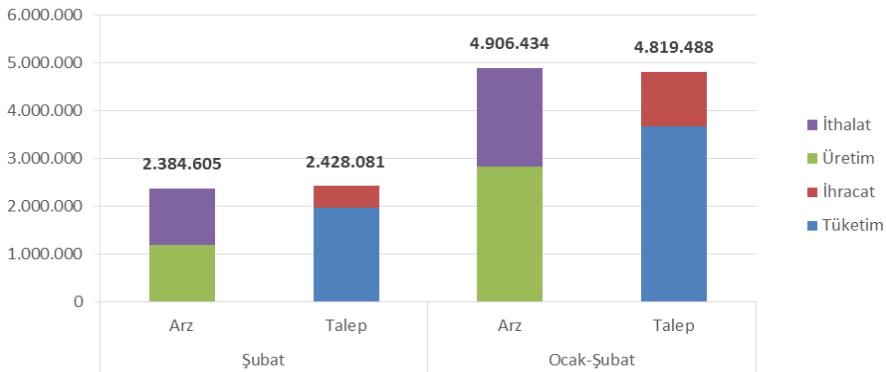
19.04.2018 Perşembe Türkiye Elektrik Üretimi (kWh)				
İthal	Fosil	Doğalgaz	206.970.850	%29,46
Yerli	Yenilenebilir	Hidrolik	169.086.630	%24,07
Yerli	Fosil	Taş Kömürü ve Linyit	128.895.910	%18,35
İthal	Fosil	İthal Kömür	125.328.220	%17,84
Yerli	Yenilenebilir	Rüzgar	21.939.520	%3,12
Yerli	Yenilenebilir	Güneş *	21.338.860	%3,04
Yerli	Yenilenebilir	Jeotermal	18.370.380	%2,61
Yerli	Yenilenebilir	Biyogaz	6.585.690	%0,94
İthal	Fosil	Fuel-Oil ve Nafta	4.048.000	%0,58

Kaynak: (Türkiye elektrik tüketimi,2019)

Ülkemiz kalkınma planlarına ve genel stratejisine uygun olarak enerjide dışa bağımlılığı azaltmak ve yerli kaynak kullanımının payını artırma çabasıdadır.

Petrol

Fosil kaynaklar arasında petrol en önemli enerji kaynağı olarak stratejik öneme sahiptir.

Şekil 5:2018 Yılı Şubat Ayı Sonu İtibariyle Arz-Talep Dengesi (ton) Kaynak (EPDK, 2018)

Tablo 6: Dönemler Arası İthalatın Karşılaştırılması

Ürün Türü	2017 Şubat		2018 Şubat		Değişim (%)
	Miktar (ton)	Pay (%)	Miktar (ton)	Pay (%)	
Ham Petrol	1.726.254,868	64,47	1.314.029,113	47,85	-23,88
Motorin Türleri	769.564,073	28,74	1.091.923,382	39,77	41,89
Fuel Oil Türleri	79.672,356	2,98	50.070,429	1,82	-37,15
Havacılık Yakıtları	6.369,913	0,24	40.181,261	1,46	530,80
Diğer Ürünler	95.946,068	3,58	249.671,860	9,09	160,22
Toplam	2.677.807,278	100	2.745.876,045	100	2,54

Kaynak: (EPDK, 2018)

Özellikle petrol kaynaklarına bu kadar yakın bir coğrafi konumda bulunan Türkiye'nin kaynak çeşitlendirmesi açısından da cari açığını azaltma hedefleri bakımından da petrol kullanımını kritik bir konudur. Tüketimi kontrol altında tutma ve aynı zamanda arz güvenliği gibi hususlar ön planda değerlendirilmektedir. Şekil 5' te 2018 yılı şubat ayı sonu itibariyle arz-talep dengesi görülebilmektedir. Petrol üretimi kısıtlı olan ülkemizin dönemler itibariyle ithalatının karşılaştırılması Tablo:6' da görülmektedir.

SONUÇ

Enerji politikaları ülkelerin en temel kamu politikalarından birini oluşturmaktadır. Sadece ekonomik olarak değil aynı zamanda uluslararası ilişkiler bağlamında da önem arz eden ve günümüz dünyasında özellikle çevresel duyarlılıkların gelişmesiyle çok boyutlu ele alınan politikalarlardır. Bu bağlamda enerji arzının güvenliği ve fiyat istikrarındaki bozulmaların ülke ekonomilerine büyük zararlar vereceği açıktır.

Türkiye içinde bulunduğu jeopolitik konum itibariyle hem enerji talep eden sanayileşmiş ülkelere hem de enerji ihraç eden ülkelere komşudur. Bu bakımdan değerlendirildiğinde kalkınma planlarında da yer bulan transfer merkezi olma hedefiyle bu alana yatırımlar yapmaktadır. Ayrıca gerek AB üyelik sürecinin getirdiği uyum şartları gerek se de piyasanın gelişmesiyle enerji alanında oldukça büyük özelleştirmeler yapılmış ve piyasa düzeni kurulmuş durumdadır.

Stratejik alanlardan biri olarak kabul edilen enerji alanında KDV ve Gümrük vergilerinde çeşitli istisna ve muafiyetler sağlanarak başta Enerji tasarrufu olmak üzere teşvik edici düzenlemeler mevzuatımızda yer almaktadır. Ayrıca Enerji alanında yatırım yapacak firmalara çeşitli şartlar altında hibeler verilerek bu alan özendirmeye çalışılmaktadır.

Kuşkusuz kalkınma planlarında uzun zamandır yer bulan ancak hayata geçirilmesi mümkün olmayan Nükleer santrallerin yapım aşamalarının neredeyse sonuna geliniyor olması, hidroelektrik santrallerinin hızla çoğalması enerji piyasasında ülkemizi önemli bir aktör haline getiren hususlardır.

Özellikle Doğu Akdeniz havzasında bulunan doğal gaz ve petrol rezervlerinin ülkemizin enerji ihtiyaı açısından kritik öneme sahip olduğu değerlendirildiğinde sadece ekonomik değil siyasal ve askeri açılardan da enerjinin bir devlet politikası bütününü içeren bir konu olduğu çok daha net anlaşılmaktadır.

Daha müreffeh ve sağlıklı bir ülkede yaşama hedefiyle ülkemizde kamu politikaların geliştirilmesi süreci devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- AB Bakanlığı. (2017, 07 31). Fası 15 - Enerji. <https://www.ab.gov.tr/80.html> adresinden alındı
- Aydın, L. (2014). Enerji Ekonomisi ve Politikaları. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bayraç, N. (2009). Küresel Enerji Politikaları ve Türkiye: Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları Açısından Bir Karşılaştırma 10(1). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10(1).
- Çokgezen, J. (2007). Avrupa Birliği çevre politikası ve Türkiye. <http://dspace.marmara.edu.tr>:
<http://dspace.marmara.edu.tr/handle/18832014/732> adresinden alındı
- DEKTMK. (2009). Dünya’da ve Türkiye’de Güneş Enerjisi. Dünya Enerji Konseyi Türk Milli Komitesi. Ankara: DEKTMK Yayını.
- Doğanay, H. Ö. (2011). Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya. Pegem Akademi.
- EIA. (2016). Electricity, International Energy Outlook 2016 With Projections to 2040 (within). U.S. Energy Information Administration. Washington D.C., USA.: (EIA) Publication.
- EPDK. (2018). Sektör Raporu. Enerji Piyasası Düzenleme Kurulu.
- Esenduran, M. (2010). Türkiye’de Elektrik Üretim Tarihçesi. <http://www.haberortak.com>: <https://www.haberortak.com/44637-turkiye-8217-de-elektrik-uretiminin-tarihcesi/> adresinden alındı
- ETKB. (2015). Dünya ve Ülkemiz Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü. Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. Ankara: ETKB Yayını.
- ETKB. (2017). Dünya ve Türkiye Enerji ve Tabii Kaynaklar Görünümü. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Ankara.
- İpragaz. (2018, 05 11). <http://www.ipragaz.com.tr/lng.asp> adresinden alındı
- Kalkınma Bakanlığı Özel İhtisas Komisyonu Raporu. (2014). Onununcu Kalkınma Planı 2014 - 2018 Enerji Güvenliği ve verimliliği 2023. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Karabulut, Y. (2003). Enerji Kaynakları. Ankara: Hilmi Usta Matbaacılık.
- Karaosmanoğlu, F. (2006). Biyoyakıt teknolojisi ve İTÜ araştırmaları. İSTANBUL: İTÜ Matbaası.
- Kartalkanat, A. (1991). Cumhuriyet Döneminde Madencilüğümüzün Gelişimi ve Türkiye Madencilik Politikası. Jeoloji Mühendisliği Dergisi (38), 51-67.
- Kum, H. (2009). Yenilenebilir Enerji Kaynakları: Dünya Piyasalarındaki Son Gelişmeler Ve Politikalar. Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 33, s. 207-223.
- OECD. (2015-2016). Factbook 2015-2016. OECD.

- Oral, M. (2017). Enerji Coğrafyası Perspektifinde Türkiye’Nin Enerji Politikaları. Karabük: Karabük Üniversitesi Sbe Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Özen, A., Şaşmaz, M. Ü., Bahtiyar, E. (2015). Türkiye’de Yeşil Ekonomi Açısından Yenilenebilir Bir Enerji Kaynağı: Rüzgâr Enerjisi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2015(1), 85-93.
- Öztürk, H. H. (2013). Yenilenebilir Enerji Kaynakları. İstanbul: Birsen Yayıncılık.
- Seitz, B. (2010). Desertec. Solarthermische Energie als gemeinsame Energiepolitische Strategie für Europa, Nordafrika und den Nahen Osten? (Y. BOZKURT, Çev.) Yüksek Lisans Tezi, Viyana Üniversitesi, Avusturya.
- TDK. (2018, 05 09). http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5af58c1e507e54.43331930 adresinden alındı
- TTK. (2016). Taşkömürü Sektör Raporu. Zonguldak.: TTK Yayını.
- Tümertekin, E., & Özgüç, N. (2007). Ekonomik Coğrafya: Küreselleşme ve Kalkınma. İstanbul: Çantay Kitabevi.
- WEC. (2016). World Energy Resources. World Energy Council (WEC). London, United Kingdom: WEC Publication.
- WNA. (2018, 05 10). World Nuclear Association. World Nuclear Association (WNA) (2017) ‘World Nuclear Power Reactors & Uranium Requirements’, <http://www.world-nuclear.org/information-library/facts-and-figures/world-nuclear-power-reactors-and-uranium-requireme.aspx>, Erişim Tarihi: 13.05.2017. adresinden alındı
- Yergin, D. T. (2003). Petrol: para ve güç çatışmasının epik öyküsü. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yılmaz, Ö. (2016). Enerji Ekonomi Politliğinde Yenilenebilir Enerjinin Değişen Rolü Vve Türkiye Açısından Önemi. İzmir: İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sbe Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yorkan, A. (2009). Avrupa Birliği’nin Enerji Politikası ve Türkiye’ye Etkileri. Bilge Strateji Dergisi, 1(1), 25-26.
- Türkiye elektrik tüketimi, <https://www.enerjiatlası.com/elektrik-tuketimi/>

Yeni Enerji Jeopolitiğine Genel Bakış¹

Cenk SEVİM

- ❖ **Kurum Bilgisi:** AERO Rüzgar Endüstrisi A.Ş., Zafer Sb. Yalçın Yolu Cad. No:13 Ege Serbest Bölgesi, 35410, Gaziemir, İzmir, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0002-9512-9485
- ❖ **Mail:** cenksevim79@yahoo.com

¹ Bu çalışma İzmir Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2020 yılı 2. Cilt 2. sayısında yayınlanmıştır.

GİRİŞ

Geçtiğimiz yüzyıl boyunca dünyamızda enerji üretimi alanında kömür'den petrol'e geçiş döneminin sancuları yaşanmıştır. Söz konusu döneme, petrol rezervlerini ele geçirme ve kontrol etme çabası damgasını vurmuştur. Dünyadaki siyasal ve ekonomik güç petrol hammaddesi etrafında ve temelde önceleri İngiltere ve daha sonra Amerika Birleşik Devletlerinin (ABD) oluşturduğu politikalar çerçevesinde şekillenmiştir.

20. yüzyıl tamamen enerji üretimi alanında petrol teknolojilerinin hâkim olduğu bir dönem olarak değerlendirilebilir. Ancak günümüzde yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen enerjinin maliyetlerindeki roket hızında düşüş ve yenilenebilir enerji teknolojilerinde ki gelişmelerle birlikte 2040'lara kadar küresel enerji paradigmasında önemli dönüşümlerin yaşanması olasılık dahilinde yer almaktadır. Küresel enerji paradigmasında fosil enerji kaynaklarından yenilenebilir enerji kaynaklarına doğru dönüşüm yaşanması halinde son yüz yıldır dünyayı etkileyen enerji jeopolitiğinde de dönüşüm yaşanacaktır.

FOSİL ENERJİ KAYNAKLARI PERSPEKTİFİNDEN ENERJİ JEOPOLİTİĞİ KAVRAMI

Jeopolitik kavramı ilk kez askeri kavramlar içinde kullanılmaya başlanmıştır. Sonrasında uluslararası ilişkiler alanında kullanılmaya ve uluslararası ilişkiler kapsamında jeopolitik analizler yapılmaya başlanmıştır. Jeopolitik, coğrafi alandaki etkileşimleri ve bunlardan kaynaklanan güç mücadelesini incelemektedir.

Küresel enerji paradigmasının simetrik dağılıma sahip bir enerji kaynağı olan kömürden, asimetrik dağılıma sahip bir enerji kaynağı olan petrole doğru değişim göstermesiyle ülkeler için enerji arzı ve enerji kaynaklarına erişim ulusal güvenlik konusu haline gelmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası, asimetrik bir dağılıma sahip olan petrol ve doğal kaynaklarının küresel enerji paradigması içinde önemli bir yere gelmesiyle jeopolitik kavramı enerji politikalarının oluşturulmasında ve analizinde yararlanılmaya başlanmıştır. Enerji jeopolitiği, sadece enerji kaynaklarının bulunduğu alanları değil, enerji ile ilgili arz-talep ilişkisinin çevrelediği tüm coğrafi unsurları kapsamaktadır.

Enerji jeopolitiğinin birincil basmağı kaynak coğrafyasıdır. Kaynaklar, küresel ölçekte farklı bölgelerde bulunmaktadır. Ancak enerji jeopolitiğı açısından önem arz eden kaynak coğrafyası, küresel düzeydeki talebi karşılama kapasitesine sahip rezerv büyüklüklerinden oluşmaktadır. Yeni rezervler devreye girdikçe söz konusu rezervlerin devreye girdikleri bölgelere göre enerji jeopolitiğı de güncellenmektedir. Bu sebeple enerji jeopolitiğı ağırlıklı olarak petrol, kömür doğal gaz rezerv bölgeleri, söz konusu kaynakların taşınmasında kullanılan transport coğrafyası ve ilgili enerji kaynaklarının talep coğrafyasına odaklanmaktadır. Enerji jeopolitiğinde temel olarak kaynak coğrafyasındaki ülkeler talebi, talep coğrafyasındaki ülkelerde kaynağı çeşitlendirmeyi hedeflemektedirler. Enerji jeopolitiğindeki en temel sorulardan bir tanesi de “küresel veya bölgesel hâkimiyet için enerji kaynaklarına sahip olmak mı yoksa transport coğrafyasını kontrol etmek mi gerekmektedir?” sorusudur (Sevim, 2012).

1900’lü yıllardan günümüze kadar enerji politikaları ve jeopolitik arasındaki etkileşim sürekli artış göstermiştir. Jeopolitik yaklaşımların enerji politikaları üzerinde etkin olması küresel enerji paradigmasının simetrik dağılıma sahip olan kömürden asimetrik dağılıma sahip olan petrole doğru olan değışimin sonucu olmuştur. Petrol sembolik olarak bir enerji kaynağı olsa da aslında sanayi çağında ekonomik, askeri ve politik güçlerin kaynağı ve yaşanan uluslararası sorunların bazen “gizli” bazense “aleni” nedenlerinden biridir. Nitekim uluslararası petrol endüstrisi kendine has dinamiklere sahip, zor bir dengeyi tutturmaya çalışan sosyal bir sistemdir. Bu bağlamda, genelde enerjinin özelde petrolün yerel ve uluslararası boyutları olan ve devletler, örgütler, şirketler, toplumlar ve hatta bireyler arası çapraz ilişkileri barındıran bir olgu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Petrolün günümüze değın yaşanan birçok savaşın ve uygulanan uluslararası politikaların ardındaki önemli unsurlardan biri olduğu kabul edilebilir. Nitekim petrol üzerine yaşanan mücadelede kilit bölge Ortadoğı olmuştur. Takip eden dönemlerde de aynı bölge; Arap-İsrail Savaşı, İran-İrak Savaşı ve Körfez Savaşları gibi pek çok çatışmaya sahne olmuştur. Ortadoğı’yu bu kadar özel kılan tarihsel jeopolitik değeri yanısıra modern dünyanın en önemli hammaddelerinden biri olan petrolü topraklarında barındırmasıdır. Daha da daraltılırsa modern endüstriyel dünyanın kalbinin Basra Körfezi’nde atıyor olmasıdır.

Enerji jeopolitiğı son yıllarda hızlı bir değışim sürecinden geçmektedir. Bunun en önemli sebebi enerji kaynaklarının rezerv durumuyla ilgili

gelişmeler, enerji oyunundaki büyük oyuncuların enerji taleplerindeki hızlı değişimler ve yeni enerji teknolojileridir. Özellikle küresel enerji talep ekseninin gelişmiş batı ülkelerinden Asya-Pasifik ülkelerine doğru kayması, iklim değişikliği problemi ve yenilenebilir enerji teknolojilerindeki hızlı maliyet düşüşü enerji jeopolitiğinin yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde fosil enerji kaynakları perspektifinden tanımlanmış olan enerji jeopolitiği kavramı, “klasik enerji jeopolitiği” olarak tanımlanacaktır.

YENİLENEBİLİR ENERJİ TEKNOLOJİLERİNİN MARJİNAL MALİYETLERİ

Günümüzde küresel enerji coğrafyasında önemli değişimler yaşanmaktadır. 2040 yılına kadar yapılan enerji projeksiyonlarında gerek birincil enerji talebi ve gerekse elektrik enerji talebi incelendiğinde başta Avrupa ülkeleri, ABD ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde enerji talebinde düşüş öngörülmektedirken, başta Çin ve Hindistan olmak üzere gelişmekte olan ülkelerde enerji taleplerinde artış öngörülmektedir.

Enerji teknolojileri açısından söz konusu talep artışları incelendiğinde genel olarak fosil enerji kaynaklarına talebin gelişmekte olan ülkelere geldiği, gelişmiş ülkeler de ise fosil enerji kaynaklarına talebin düşük olduğu görülmektedir. Uluslararası Enerji Ajansı'nın (IEA) 2040 enerji talebi öngörüsüne göre yeni yapılacak enerji yatırımlarında hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere öne çıkan teknoloji türü yenilenebilir enerji teknolojileri olmaktadır (IEA, 2018).

Yenilenebilir enerji teknolojileri içinde de gerek mevcut kurulu güç değerlerine ve gerekse gelecek senaryolarına göre en yüksek talebin rüzgar ve güneş enerjisi sistemlerine olacağı öngörülmektedir. Yenilenebilir enerji teknolojileri arasında gelişen teknolojiye ve yeni finansal mekanizmalara paralel olarak düşen yatırım maliyetleriyle rüzgar türbinleri ve fotovoltaik (PV) enerji sistemleri kısmen de olsa konvansiyonel enerji teknolojileri ile rekabet edebilir noktaya yaklaşmıştır.

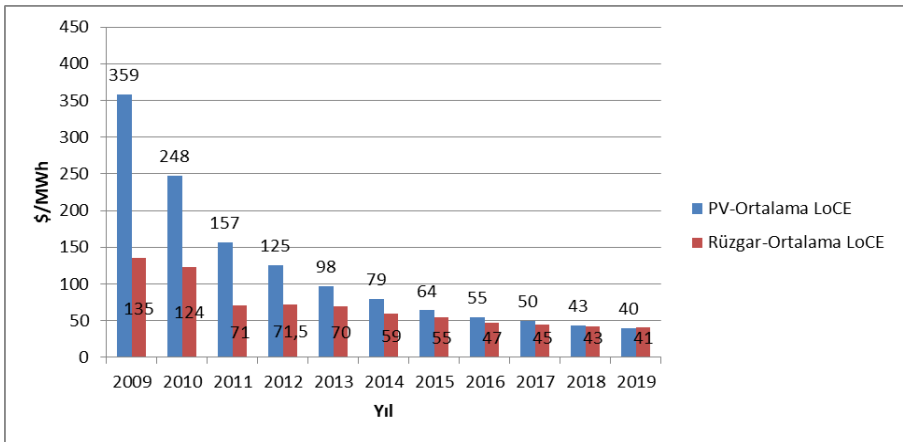
“Kısa dönem marjinal enerji” maliyetleri (LCoE) enerji teknolojilerinin maliyetlerinin karşılaştırılması açısından oldukça sıklıkla tercih edilen bir parametredir. LCoE parametresi temel olarak “bir enerji sisteminin ekonomik hayatı boyunca oluşacak maliyetlerin yine ekonomik hayatı boyunca üretebileceği enerji miktarına oranlanması ile hesaplanmaktadır”. LCoE

açısından gerek karasal rüzgar türbinleri ve gerekse PV sistemleri fosil enerji kaynaklarına dayalı fosil enerji üretim sistemleriyle karşılaştırıldığında, rüzgar türbinlerinin ve PV sistemlerinin LCoE değerlerinin konvansiyonel teknolojilerden daha düşük olduğu görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1. Enerji Teknolojilerine Göre LCoE Değerleri (Lazard, 2019)

Enerji Teknolojileri	LCoE (\$/MWh)
PV Enerji Sistemleri (monokristal)	36-44
PV Enerji Sistemleri (ince film)	32-42
Jeotermal Enerji Sistemleri	69-112
Karasal Rüzgar Türbinleri	28-54
Kombine Doğal Gaz Enerji Santralleri	44-68
Nükleer Enerji Santralleri	118-192
Kömür Enerji Santralleri	66-152

IEA'nın gelecek projeksiyonlarına göre karbondioksit (CO₂) salımı azaltma politikalarında doğal gaz ve yenilenebilir enerji teknolojileri kritik öneme sahiptir. Bu teknolojiler düşen LCoE değerleri ile 2040'a kadar küresel enerji talebinin karşılanmasında en büyük artışı gösterecek teknolojiler olarak ifade edilmektedir. 2009 ve 2018 yılları arasındaki rüzgar ve PV sistemlerinin ortalama LCoE değerlerindeki değişim incelendiğinde, PV sistemlerde yaklaşık %88 ve rüzgar ise yaklaşık %69 oranında düşüş olduğu görülmektedir. 2009 yılında PV sistemler için 359 \$/MWh olan LCoE değerinin 2018'de 40 \$/MWh'e ve rüzgar türbinlerinde 135 \$/MWh olan LCoE değerinin 41 \$/MWh'e düşmüş olduğu Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Rüzgar ve PV Sistemlerin Ortalama LCoE Değerleri 2009-2019 (Lazard, 2019).

2018 yılı itibariyle düşen LCoE değerleriyle birlikte rüzgar enerji ve PV enerji sistemleri fosil enerji teknolojileri ile rekabet edebilir duruma ulaşmış durumdadır. IEA'nın 2040 yılına kadar yapmış olduğu enerji talep projeksiyonlarında da gerek gelişmiş ve gerekse gelişmekte olan ülkelerde yeni yapılacak enerji santrallerinde rüzgar ve PV enerji sistemlerinin ön planda olacağı görülmektedir. 2018 yılında küresel ölçekte elektrik üretimi alanında gerçekleştirilmiş olan 447 milyar dolar tutarındaki yatırımın yaklaşık 300 milyar dolarını yenilenebilir enerji santralleri oluşturmuştur ki bu durumda yeni yapılacak enerji santrallerinde yenilenebilir enerji sistemlerinin ön planda olacağı senaryosunu doğrulamaktadır (Sevim, 2019).

Rüzgar ve güneş enerjisinin LCoE değerlerindeki düşüşün kök nedenleri araştırıldığında karşımıza iki temel başlık çıkmaktadır. Bunlardan ilki teknolojiadaki gelişmelere paralel olarak maliyetlerin düşmesidir. Diğer başlık ise rüzgar ve güneş enerjisi yatırımlarında kullanılan finansal modellerdeki değişimdir. 2000'li yılların başında yani yenilenebilir enerji yatırımlarının yeni ivme kazanmaya başladığı yıllarda devletlerin sağladığı satın alma garantisi ve teşviklere dayalı "feed-in-tariff" finansal modeli kullanılmaktaydı. Bu model yeni ivme kazanmaya başlayan yenilenebilir enerji yatırımlarını desteklemesine karşın enerji fiyatlarını artırıcı yönde etki yapmaktaydı. Daha sonra yenilenebilir enerji sektörünün gelişmesi, gelişmiş batı ülkelerindeki enerji yoğunluğunun düşmesiyle birlikte "feed-in-tariff" modelinden "tender" finansal modeline geçilmiştir. "Tender" modeli ihale sistematiğine dayanmaktaydı yani devletlerin tahsis ettiği bir yenilenebilir enerji kaynak bölgesinde enerji üretme hakkını elde etmek için yatırımcıların yarıştığı bir modeldi. "Tender" modelindeki temel mantık yapılan ihale sonucunda kamuya en ucuz fiyata enerjiyi satacak yatırımcının belirlenmesiydi. Son birkaç yıl içinde de "Tender" modelinin yanı sıra "PPA" finansal modeli de uygulanmaya başladı. "PPA" modelinin temeli ikili enerji anlaşmalarına dayanıyordu. "PPA" modelinde enerji yatırımcısı ve enerji tüketicisi arasında belirli bir süre için (genellikle 5 yıl) enerji alım anlaşması yapılmaktadır. "PPA" modelinde bürokrasi azalmakta, yatırım hızı artmakta ve rekabetçi ortamdan dolayı enerji tedarik fiyatları düşmektedir. Yukarıda ifade edilen finansal modellerdeki değişim yani "feed-in-tariff" modelinden "Tender" ve "PPA" modeline doğru değişimin olması da yenilenebilir enerji kaynaklarından elde edilen enerjinin maliyetlerini düşüren önemli bir etken olmuştur.

KLASİK ENERJİ JEOPOLİTİĞİNDEN YENİ ENERJİ JEOPOLİTİĞİNE

Klasik enerji jeopolitiğinin temel kavramlarının oluşmasında, sanayi devrimi ve kömürün temel enerji kaynağı olarak kullanılması önemli rol oynamıştır. 1900'lerin başından itibaren içten yanmalı motorlar ile birlikte petrol de enerji denklemine katılmıştır. Böylece klasik enerji jeopolitiği son 200 yıldır kömür ve petrol üzerinde şekillenmiştir diyebiliriz. Günümüzde ise yeni yapılan enerji yatırımlarında yenilenebilir enerji yatırımlarının öne çıkması enerji jeopolitiği içine bazı yeni kavramların eklenmesi ve bazı mevcut kavramların güncellenmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır.

Son on yılda başta rüzgar ve güneş enerjisi olmak düşmekte olan enerji üretim maliyetleri sebebiyle yenilenebilir enerji kaynaklarına dayalı yatırımlarda önemli oranda artış yaşanmıştır. 2040'lara kadar yenilenebilir enerji yatırımlarındaki artışın devam edeceği öngörülmektedir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelimde ana taşıyıcı maliyetlerdeki düşüş olmakla birlikte iklim değişikliği problemi konusundaki duyarlılığın artmasının önemli katkısı olmuştur. Yenilenebilir enerji yatırımlarında yaşanan artışın enerji jeopolitiği açısından yorumu “sadece enerji teknolojileri arasında bir geçiş” şeklinde basit bir açıklamayla geçiştirilmesi oldukça zordur. Fosil enerji teknolojilerinden yenilenebilir enerji teknolojilerine geçiş sebebiyle ortaya çıkan paradigma değişimini klasik enerji politikası sınırları içinde açıklamak biraz zordur. Yenilenebilir enerji kaynaklarının jeopolitik dinamiği fosil enerji kaynaklarından oldukça farklıdır.

Başta rüzgar ve güneş enerjisi potansiyeli olmak üzere yenilenebilir enerji kaynakları, fosil enerji kaynaklarının tersine dünya üzerinde pek çok bölgeye dağılmış durumdadır. Yani yenilenebilir enerji kaynaklarına erişim fosil enerji kaynaklarına erişimde olduğu gibi belirli bölgeler ile sınırlı değildir yada farklı bir ifade ile yenilenebilir enerji kaynaklarına erişim fosil enerji kaynaklarında olduğu gibi belirli ülke veya ülkelerin tekelinde değildir. Yenilenebilir enerji kaynaklarına erişim coğrafi sınırlardan kısmen bağımsızdır ve temel olarak yenilenebilir enerji kaynaklarından üretilen elektrik enerjisinin yoğunlukla üretim bölgesinde tüketilmektedir. Bu durum klasik enerji jeopolitiğinde büyük öneme sahip fosil enerji kaynakları ile tüketim bölgeleri arasındaki stratejik öneme sahip güzergahları ifade eden “kritik boğazlar” ve “kritik geçiş ülkeleri” gibi kavramların tekrar tanımlanmasını gerektirmektedir.

Fosil enerji kaynakları için genel olarak merkezi enerji paradigması geçerli iken yenilenebilir enerji kaynakları için daha çok dağıtık enerji paradigması kavramından söz edilmektedir. Merkezi enerji paradigmasının mantığı, büyük bir kurulu güç değerine sahip enerji santrallerinde enerji üretilerek uzak noktalardaki tüketim merkezlerine iletim ve dağıtım hatları ile enerjinin aktarılması prensibine dayanmaktadır. Dağıtık enerji sistemlerindeki temel mantık, üretim ve tüketim merkezlerinin birbirlerine yaklaştırılması ve enerji üretiminin büyük kurulu güce sahip enerji santralleri yerine rüzgar ve güneş enerjisi gibi daha küçük kurulu güç değerine sahip yenilenebilir enerji sistemleri ile tüketim noktasına en yakın noktada üretim yapılmasıdır. Klasik enerji jeopolitiğinde yapılan analizlerde merkezi enerji paradigması temel alınmaktadır. Gelecekte yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım payı arttıkça enerji jeopolitiğinde analizlerde kullanılan parametreler için dağıtık enerji paradigması temelli değişkenlerin de eklenmesi gerekmektedir.

YENİ ENERJİ JEOPOLİTİĞİNDE RİSK KAYNAKLARI

Yeni enerji jeopolitiğinde dönüşümün temelini oluşturan yenilenebilir enerji kaynaklarının fosil enerji kaynaklarından farklı olarak dünya üzerinde daha eşit dağılması ile klasik enerji jeopolitiğine konu olan kaynak bölge riski daha düşüktür. Ayrıca kurulu güç içerisinde yenilenebilir enerji kaynaklarının payının artmasıyla merkezi enerji paradigmasından, dağıtık enerji paradigmasına bir dönüşüm yaşanması öngörülmektedir. Dağıtık enerji paradigmasında elektrik üretim ve dağıtım ağı daha az merkezidir ve bu nedenle tek bir merkeze yapılacak fiziksel saldırılar sonucu büyük miktarda enerji üretim kapasitesini kaybetme riski de doğal olarak daha düşüktür.

Yenilenebilir enerji teknolojilerinin yaygınlaşması ile klasik enerji jeopolitiğine temel oluşturan yukarıda ifade edilen bazı riskler düşecek olsa yeni sistem yapısı gereği bazı yeni risk parametreleri doğurmaktadır. Söz konusu risk parametrelerinin başında siber güvenlik ve yenilenebilir enerji teknolojilerinde kullanılan mineral tedariki konuları karşımıza çıkmaktadır.

Siber Güvenlik

Enerji santralleri ve enerji alt yapıları için önemli risk kaynaklarından bir tanesi de ilgili tesise veya altyapının olası bir fiziksel saldırı sonucu devre dışı kalmasıdır. Günümüzde gelişen bilgi ve iletişim teknolojilerine bağlı olarak fiziksel saldırıların yanında siber saldırılarının etkisi ve önemi giderek artmaktadır (Yergin, 2014). Yeni enerji jeopolitiğinde de fiziksel

saldırıların yanı sıra siber saldırılar da değerlendirilmesi gereken risk kaynakları arasında yer almaktadır (Overland, 2019).

Yenilenebilir enerji teknolojilerinin yaygınlaşması beraberinde elektrifikasyon oranının artmasını ve oluşturulan yeni elektrik şebekesi dinamiklerinin dağıtık enerji paradigması temelinde akıllı şebeke sistemlerine bağlı olacağı gerçeğini ortaya koymaktadır. Dağıtık enerji paradigmasında önemli bir yer tutan akıllı elektrik şebekelerinin merkezinde yoğun dijitalleşme yer almaktadır.

Bununla birlikte, enerji sektöründeki dijitalleşmenin büyümesi, uluslararası kurallara dayalı bir çerçevenin yokluğunda güvenlik ve gizlilik risklerini artırabilir. Suç grupları, teröristler ya da düşman ülkelerin güvenlik unsurları, dolandırıcılık ve hırsızlık gibi amaçlar için ya da askeri veya endüstriyel casusluk yapmak amacıyla kamu hizmetlerini kontrol eden dijitalleştirilmiş sistemlere sızabilirler. En uç durumda, siber saldırganlar, enerji santralleri de dahil olmak üzere endüstriyel altyapıyı kesmeye, sabote etmeye ya da yok etmeye çalışabilirler.

Aralık 2015’de Batı Ukrayna’nın enerji alt yapısına yapılmış olan siber saldırı yeni enerji politikasında önemli bir parametre olan siber güvenlik riskinin gerçekleşmesi halinde sonuçlarını canlı bir şekilde göstermiştir. Yapılan siber saldırı sırasında bilgisayarlara kötü amaçlı yazılım yüklenmesi ile güç dağıtım merkezlerine erişim sağlanmış ve yaklaşık 30 trafo merkezi devre dışı bırakılmıştır. Bunun sonucu olarak da 230.000’den fazla kişiyi altı saat süreyle elektriksiz kalmıştır. Batı Ukrayna’da gerçekleştirilmiş olan siber saldırının endüstriyel tesisleri de kapsayan daha geniş bir elektrik şebekesi üzerinde olması halinde sonuçları daha yıkıcı olabilirdi. Batı Ukrayna’da gerçekleştirilmiş olan söz konusu siber saldırı siber güvenlik kavramının yeni enerji jeopolitiğinde değerlendirilmesi gereken önemi risk kaynağını olduğunu bizlere göstermiştir.

Yenilenebilir Enerji Teknolojilerinde Kullanılan Mineraller

Başta rüzgar enerjisi, PV güneş enerjisi ve enerji depolama teknolojileri olmak üzere yenilenebilir enerji teknolojilerinin yaygınlaşması ile ilgili mineral ve metallerle olan talep artacaktır. Yenilenebilir enerji teknolojilerinde kullanılan temel mineral ve metaller Tablo 2’de ifade edilmiştir.

Tablo 2. Yenilenebilir Enerji Teknolojilerinde Kullanılan Mineraller (IRENA, 2019)

Mineraller ve Metaller	PV Güneş Enerjisi Teknolojisi	Rüzgar Enerjisi Teknolojisi	Elektrikli Araç ve Enerji Depolama Teknolojisi
Boksit ve alüminyum	X	X	X
Kadmiyum	X		
Krom		X	
Kobalt		X	X
Bakır	X	X	X
Galyum	X		
Germanyum	X		
Grafit			X
İndiyum	X		
Demir	X	X	X
Kurşun	X	X	X
Lityum			X
Manganez		X	X
Molibden		X	
Nikel	X		
Nadir topraklar		X	X
Selenyum	X		
Silikon	X		X
Gümüş	X		
Tellurium	X		
Kalay	X		
Titanyum			X
Çinko	X	X	

Söz konusu mineral ve metal rezervler ağırlıklı olarak Latin Amerika, Afrika ve Asya-Pasifik bölgelerinde yer almaktadır. İlgili rezervler ve bu rezervlerin bulunduğu bölgelerin bir bölümü aşağıda ifade edilmiştir.

- Latin Amerika, önemli miktarlarda bakır, demir cevheri, gümüş, lityum, alüminyum, nikel, manganez ve çinko rezervlerine sahiptir.

- Afrika, platin, manganez, boksit ve krom rezervleri bakımından zengindir. Demokratik Kongo Cumhuriyeti global kobalt tedarikinin %60'sını sağlamaktadır.

• Asya-Pasik bölgesinde, Çin metal rezervleri, Hindistan demir cevheri, çelik, titanyum, Endonezya, Malezya ve Filipinlerde boksit ve nikel rezervleri açısından zengindir. Ayrıca Yeni Kaledonya’da da çok büyük nikel rezervleri bulunmaktadır.

Yenilenebilir enerji teknolojilerinde kullanılmakta olan mineral ve metallerin çok büyük bölümü siyasi ve ekonomik olarak istikrarsız olan bölgelerde yer almaktadır. Ayrıca söz konusu istikrarsız bölgelerde yeterli regülasyonlar da bulunmadığı için olası büyük ölçekli bir çatışma sarmalının oluşması halinde yukarıda ifade edilen mineral ve metallerin tedariginde önemli dar boğaz hatta kesinti ortaya çıkabilir. Bu durum yeni enerji politikasında risk parametresi olarak değerlendirilmesi gereken bir konudur.

YENİ ENERJİ JEOPOLİTİĞİNİN PETROL İHRACATÇISI ÜLKELERE ETKİLERİ

Günümüzde gelişmiş ülkelerde uygulanan yakıt standartlarından dolayı küresel petrol talep tarafı çok güçlü değildir. Ayrıca gelişmiş ülkelerde elektrikli araçların yaygınlaşması ve söz konusu elektrikli araçların şarj edilmesinde yenilenebilir enerji kaynaklarının daha çok kullanılması ile küresel petrol talebinde düşüş olabileceği öngörülmektedir (O’Sullivan et al., 2017). Bu gelişmelerin ülke gelirlerinin önemli bir bölümü petrol ihracatına dayanan ülkeleri etkilemesi olasılık dahilindedir. Yenilenebilir enerji teknolojilerinde önümüzdeki 20 yıl içinde yaşanacak gelişmeler petrol ihracat eden ülkelerin ekonomilerinde önemli kırılmalıklar yaratma potansiyeline sahiptir (Paltsev, 2016). Söz konusu kırılmalıklardan etkilenme durumuna göre petrol ihraç eden ülkeleri dört kategoride incelemek mümkündür.

a) Yüksek seviye ekonomik kırılmalığın yaşanması olası, düşük esneklik düzeyine sahip ülkeler; Bu grupta yer alan ülkelerin ekonomileri çok yüksek oranda petrol gelirine bağımlıdır ve ülke gayri safi milli hasılasının %20’den fazlasını petrol gelirinden üretmektedir. Ayrıca kişi başına gelirin düşük olduğu ve petrol geliri dışında alternatif finansal kaynak yaratamayan ülkelerdir. Bu gruptaki ülkeler arasında Libya, Angola, Kongo Cumhuriyeti, Doğu Timor ve Güney Sudan bulunmaktadır.

b) Yüksek seviye ekonomik kırılmalığın yaşanması olası, yüksek esneklik düzeyine sahip ülkeler; bu grupta yer alan ülkelerin ekonomileri de çok yüksek oranda petrol gelirine bağımlıdır ancak petrol geliri dışında alternatif finansal kaynak yaratma potansiyeline sahiptirler. Bu

gruptaki ülkeler arasında Suudi Arabistan, Katar, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri ve Brunei Sultanlığı yer almaktadır.

c) Orta seviye ekonomik kırılganlığın yaşanması olası, orta esneklik düzeyine sahip ülkeler; bu grupta yer alan ülkelerin ekonomileri içinde petrol geliri önemli bir anlam ifade etmektedir ancak söz konusu ülkelerin petrol gelirine alternatif gelir yaratma imkanları vardır. Bu gruptaki ülkeler arasında Rusya, Cezayir, Azerbaycan bulunmaktadır.

d) Görece olarak düşük seviye ekonomik kırılganlığın yaşanması olası ülkeler; bu grupta yer alan ülkeler gayri safi milli hasıllarının %10'dan daha azını petrol gelirinden üretmektedirler ve bu sebeple diğer petrol ihracatçısı ülkelere göre daha az kırılganlardır. Bu gruptaki ülkeler arasında Malezya, Bahreyn, Kolombiya ve Norveç yer almaktadır (IRENA, 2019).

Petrol ihraç eden pek çok ülkenin yönetimleri ile bu ülkelerin vatandaşları arasında yazılı olmayan sosyal bir sözleşme vardır. Ülke yönetimleri petrolden elde ettikleri gelirler ile vatandaşlarına pek çok sosyal hizmeti sübvans ederek sunmaktadır ve böylece vatandaşları arasında sosyo-ekonomik anlamda huzuru sağlamaktadır. Söz konusu ülkelerde petrol gelirlerinde önemli düşüşlerin yaşanması halinde toplum içinde sosyal patlamaya varan iç karışıklık çıkma olasılığı bulunmaktadır. Bu sebeple yeni enerji jeopolitiğinde petrol ihracatçısı olan ülkelerin yukarıda ifade edilen risk gruplarına göre değerlendirmeler yaparak yeni yol haritaları oluşturmaları gerekmektedir. Oluşturulacak yeni yol haritalarının temelinde de ekonomik gelirlerinin petrol dışı kaynaklar kullanılarak çeşitlendirilmesi ve petrol gelirlerinde oluşabilecek olası kesinti karşısında yaşanabilecek sosyal patlamaların önüne geçebilmek için toplumsal olarak sosyal eşitliği sağlamaya yönelik programlar olmalıdır.

SONUÇ

1900'lerin başından günümüze kadar enerji jeopolitiğinin kapsamı başta petrol olmak üzere fosil enerji kaynakları olmuştur. Bu durumun oluşmasındaki temel sebep gerek ulaşım sisteminin gerekse elektrik üretim sistematığının fosil enerji paradigması üzerinde yapılandırılmış olmasıdır. Fosil enerji paradigmasına dayalı klasik enerji jeopolitiğinde petrol ve gaz, dış politika enstrümanı olarak sıklıkla kullanılmıştır. Klasik enerji jeopolitiğinde, fosil enerji kaynaklarının üretildiği ülkeler, fosil enerji kaynaklarının

taşınmasında kullanılan gerek boru hatlarının geçtiği güzergahlar ve gerekse deniz taşımacılığında kullanılan boğazlar enerji güvenliği stratejilerinin temel argümanları olmuştur.

Günümüzde karşı karşıya olduğumuz iklim değişikliği krizi ve düşen enerji maliyetleriyle birlikte 2040 yılına kadar yeni yapılacak olan enerji yatırımlarında yenilenebilir enerji teknolojilerinin büyük bir pay alacak olması öngörülmektedir. Bu durumun gerçekleşmesi halinde enerji jeopolitiği alanında yapılan değerlendirmelere yenilenebilir enerji endüstrisi ile ilgili farklı parametrelerin eklenmesi gerekmektedir.

Yenilenebilir enerji teknolojilerine yönelimle birlikte yüksek oranda akıllı elektrik şebekelerine dayalı elektrifikasyonun ve elektrik depolama tesislerinin artacak olması öngörülmektedir. Bu durumda klasik enerji jeopolitiğinin ana parametrelerinden olan doğal gaz ve petrol iletim altyapısı ile ilgili risklere elektrik şebekelerine dayalı risklerinde eklenmesi gerekmektedir. Çünkü dünya üzerinde elektrifikasyonun artması sonucu artık elektrik kesintilerinin de stratejik bir silah olarak kullanılması olasılık dahilinde bir durumdur. Elektrik kesintileri fiziksel bir saldırıdan kaynaklanabileceği gibi akıllı şebekelerinde yaygınlaşması ile siber saldırılar sonucunda olabilmektedir ki bu duruma örnek olarak 2015’de Batı Ukrayna’da yaşanan bölgesel elektrik kesintisi örnek verilebilir.

Elektrifikasyonun artması ile enerji ticaretinde kullanılan temel kavramların da değişim geçirmesi olasıdır. Günümüzde enerji ticareti alanında, elektrik ticaretini içeren piyasalar olsa da finansal olarak baskın olan piyasalar petrol ve doğal gaz satışının yapıldığı piyasalardır. 2040 yılına kadar elektrik satışının yapıldığı piyasalarında finansal anlamda petrol ve doğal gaz satışının yapıldığı piyasaların ölçeğine gelmesi beklenmektedir. Hatta yenilenebilir enerji teknolojilerinin temel konsepti olan dağıtık enerji paradigmasıyla kurumsal elektrik ticareti yanında bireysel elektrik ticaretinin de artması ve buna bağlı olarak “blok zinciri” uygulamalarında enerji ticaretinde yer alacak olması yeni enerji jeopolitiğinde değerlendirilen konulardan bir tanesidir.

Güneş enerjisi, rüzgar enerji ve depolama sistemlerinin üretiminde yirmiden fazla mineral ve metal kullanılmaktadır. Söz konusu mineral ve metal rezervlerinin bulunduğu kaynak ülkelerde yeni enerji jeopolitiğinde dikkate alınması gereken önemli parametrelerdir ki söz konusu çoğu kaynak

ülkenin gerek ekonomik ve gerekse siyasi olarak istikrarsız oldukları dikkate alındığında bu konu önemli bir risk parametresi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak yenilenebilir enerji kaynaklarının ve elektrikli kara araçlarının yaygınlaşması ile petrol satışına dayalı ekonomilere sahip olan ülkelerin de kendi pozisyonlarını yeni enerji jeopolitiği kapsamında mutlaka yeniden değerlendirmeleri gerekmektedir. Özellikle ülke gayrisafi milli hasılasının %20'den fazlasının petrole dayalı gelirlere elde edildiği ve petrol dışı gelirler konusunda gerekli esnekliğe sahip olmayan ülkeler önemli risk altındadır.

KAYNAKLAR

- International Energy Agency (IEA). (2018). World Energy Outlook Presentation.
- International Renewable Energy Agency (IRENA). (2019). A new world The Geopolitics of the Energy Transformation Report, pp. 33-60.
- Lazard. (2019). Levelized Cost of Energy Analysis Version 13.0 Report. November 2019, pp. 2.
- O’Sullivan, M., Overland, I., Sandalow, D. (2017), The Geopolitics of Renewable Energy, Working Paper, pp. 25-27.
- Overland, I. (2019). The geopolitics of renewable energy: Debunking four emerging myths, Energy Research & Social Science, issue 49, 36-40.
- Sevim, C. (2012). Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği, Journal of Yasar University, 26(7), 4378-4391.
- Sevim, C. (2019). An Overview of the Levelized Cost of Energy by Energy Technology, Diplomatic Observer, issue 140, 20-21.
- Overland, I. (2019). The geopolitics of renewable energy: Debunking four emerging myths, Energy Research & Social Science, issue 49, 36-40.
- Paltsev, S. (2016). The complicated geopolitics of renewable energy. Bulletin of the Atomic Scientists, 72(6), 390–395.
- Yergin, D. (2014). Enerjinin Geleceği 2. Cilt. İstanbul. Optimist Yayınları. s.11.

Yolsuzlukla M¼cadele: Seçilmiş ¼lke rneklere¹

Kutay İşLER

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Muğla Sıtkı Koçman ¼niversitesi, Köyceğiz Meslek Y¼ksekokulu, M¼lkiyet Koruma ve G¼venlik Bl¼m¼, Muğla, T¼rkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0002-7361-6610
- ❖ **Mail:** kutayisler@mu.edu.tr

Filiz KUTLUAY TUTAR

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Niğde Ömer Halisdemir ¼niversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fak¼ltesi, İktisat Bl¼m¼, Niğde, T¼rkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0002-2574-9494
- ❖ **Mail:** fcutluaytutar@ohu.edu.tr

¹ Bu alışma İzmir Sosyal Bilimler Dergisi'nin 2020 yılı 2. Cilt 1. sayısında yayınlanmıştır.

GİRİŞ

Yolsuzluk tarihin en eski zamanlarından günümüze kadar süregelen ve birçok bilim dalının üzerinde ciddi çalışmalar yaptığı konu olmuştur. Bünyesinde barındırdığı anlamların çok çeşitli olmasından dolayı net bir ifade olarak tanımlamanın pek de mümkün olmadığı yolsuzluğu, bütün bilim dalları kendi ekseninde tanımlamıştır. Ancak yapılan tüm tanımlamaların ortak yönü, ister kamu sektöründe olsun ister özel sektörde olsun çalışanların buldukları pozisyonun gücünü kullanarak kendilerine menfaat sağlamaları şeklinde ifade edilebilmektedir. Aynı şekilde iktisadi açıdan da ortak yönü olarak rasyonel insanın kişisel faydasını maksimize etmeye çalıştığından bahisle kamusal gücün ve kaynakların kendi menfaatleri doğrultusunda ve konulmuş kuralları çiğneyerek kötü niyetli kullanılması şeklinde açıklanmaktadır. İktisat biliminde yolsuzluğa ilişkin yapılan çalışmalar diğer bilim dallarına göre daha sınırlı sayıda kalmıştır. Ancak ekonomik anlamda yolsuzluğun tüm dünyada kalkınmanın ve büyümenin önündeki en büyük engel olduğu anlaşılmasıyla beraber söz konusu kavram çok daha kapsamlı ele alınmış ve inceleme alanları genişletilmiştir.

1990'lı yıllardan itibaren yolsuzlukların büyümeyi engellediği ve kalkınma üzerindeki en büyük sorunların başında geldiği anlaşılmaya başlanmıştır. Küreselleşmenin de etkileriyle beraber yolsuzluk ulusal nitelikten çıkarak uluslararası bir sorun haline dönüşmüştür. Bu anlamda yolsuzluk, kendisine uygun ortamı bulduğunda içeriye kolayca yerleşen, fakat yerleştikten sonra çıkarılıp atılması güç olan ciddi bir sorundur. Uluslararası örgütler yolsuzlukla mücadeleyi ancak 1990'lı yıllarda gündemlerine alabilmişlerdir. Kendilerine ciddi zarar veren yolsuzluk olgusunu önemseyen ve mücadele ederek başa çıkmaya çalışan ülkeler olduğu gibi ülkesinin her alanına bulaşan yolsuzluğu kabullenerek toplum nezdinde de normalleştirerek yaşamaya başlamış ve daha da kötüsü bunlara alışmış ülkelerde bulunmaktadır. Uluslararası araştırma kuruluşları da yolsuzlukla mücadele anlamında sağlanan başarıların veya başarısızlıkların ölçülemediğini ancak kıyaslanabildiğini ortaya koymasıyla beraber yolsuzlukların çeşitli içerikleri çerçevesinde ülkelerin kendilerini diğer ülkeler ile kıyaslayabilmesi sağlanmıştır. Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, yolsuzlukla mücadelede aldıkları etkin tedbirlerle başarılı olmuş ülkeler olduğu gibi mücadele de yetersiz olan ülkelere örnekler derlenmiştir.

YOLSUZLUK KAVRAMI, UNSURLARI VE ÖZELLİKLERİ

Yolsuzluk eski zamanlardan bu tarafa özellikle de insan faktörünün bulunduğu her yerde ve dönemde olmuş, halen oluyor ve bundan böyle de olacak bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nedeni ise insanın faydasını her zaman maksimize etme isteği olarak var olmasıdır. Ancak yolsuzluk, içerisine yüklediği anlamlar açısından bazı farklı tanımlamalara ve yorumlamaları da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla tanımı konusunda da ortak fikir birliğine varılamamıştır. Ortak görüş birliğine varmanın yeterince zor olduğu yolsuzluk kavramına ilişkin yapılan çeşitli tanımlar şunlardır:

Yolsuzluk, kamu personelinin kendi görev tanımında bulunmayan ve alanına da girmeyen görevleri yerine getirmesi veya görev alanına giren işlemleri de normal süresinden daha da hızlandırmak suretiyle çıkar sağlamasıdır. Bu anlamda zimmet, irtikap, kara paranın aklanması, dolandırıcılık, rüşvet gibi etik ilkeler ile bağdaşmayan davranışların tamamı için kullanılmaktadır (Çulpan, 1980: 34). Görevin gerekliliğine göre hareket etmeden, kuralları çiğneyerek usulsüz olarak yapılan davranışlar bütünüdür. Sosyolojik ve hukuksal anlamda, kamusal yetkilerin toplumsal düzenin ana temasını oluşturan hukuksal ve sosyal normlara aykırı gelmek suretiyle kişisel çıkarlar için kullanılmasıdır (Bozkurt ve Ergun, 1998: 64). 4 Ocak 1999 tarihli Avrupa Konseyi Yolsuzlukla Mücadele Özel Hukuk Sözleşmesinin 2'nci maddesinde yolsuzluk;

“...doğrudan doğruya ya da dolaylı yollardan rüşvet ve yasadışı bir menfaat temin eden kişinin yürüttüğü görevlerin veya gerekli davranışların yasalara uygun bir şekilde yerine getirilmesinde sapmalara yol açan rüşvet veya başka her türlü yasadışı menfaatin talep edilmesi, teklif edilmesi, verilmesi ya da kabul edilmesi” biçiminde tanımlanmıştır (İleten: Özbaran, 2003: 18).

Dünya Bankası'na göre yolsuzluk; kamu gücünün özel menfaat sağlamak için kötüye kullanılmasıdır. Buna göre kamu görevinde bulunanların kişisel menfaatleri için rüşvet talep etmesi veya kabul etmesi durumunda mevcut kamu görevi istismar etmesidir. Yalnızca ırksal, etnik ve dini gruplarla ilişkili olmayan yolsuzluk olgusu, ülkeden ülkeye hatta aynı ülkenin farklı bölgeleri arasında bile ciddi farklılıklar göstermektedir (İleten: Berksoy ve Yıldırım, 2017: 4).

Yolsuzluk her zaman kamu görevlileri ile ilgili olmak zorunda değildir. Yolsuzluk özel kuruluşlar arasında da gerçekleşebilir. Nitekim bir özel kuruluşun yöneticisinin bir ihaleyi verme karşılığında kişisel ödeme alması da bir yolsuzluk biçimidir (Oskem, agis, 2020). Diğer taraftan yurt içerisinde tayin görmeyi bekleyen bir personel, istediği bölgeye verilmesi karşılığında bu tayini gerçekleştirecek kurum personeline rüşvet teklif etmesi ve bu personeline bunu alması yolsuzluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anlaşılabacağı üzere gönüllü veya zorla, kamu sektörü veya özel sektör, idari veya siyasi boyutlu gibi kavramların tamamını kapsayacak şekilde çok geniş kapsamlı tanımlamalar yapmak mümkündür. Bu nedenle yolsuzluk kavramını belli bir kalıp içerisine sokmak son derece yanlıştır. Örneğin, dışarıdan bakıldığında normal görünen ancak kronik arızası olan hileli bir aracı tüketiciye satarak haksız kazanç sağlayan galericinin bu hareketi ile söz konusu hileli araçları devlet adına almak için rüşvet vererek ayartılmış bir kamu görevlisinin bu araçları teslim alması aynı noktada değerlendirilmelidir. Bir tarafta birey kendisi için bu aracı almak isterken diğer tarafta devlet adına kamu görevlisinin söz konusu hileli araçları almak istemesi ve nihayetinde alması yolsuzluğun aynı kapsamı içerdiğini göstermektedir (Cingi, 2002: 2-3). Yolsuzlukların gerçekleşebilmesi için temelinde bazı unsurları içermesi gerekir. Bu unsurlardan yetki unsurunu, yetki veren kuralları, kuralların ihlal edilmesini ve çıkar unsurunu ayrı ayrı içermesi veya tamamını aynı anda içermesi gerekmektedir.

Yolsuzluk karşılıklı olarak birden fazla tarafı ilgilendirdiği için tek taraflı olarak düşünülmemelidir. Bu taraflardan biri doğrudan veya dolaylı menfaat sağlamaktadır ve dolayısıyla yetkilidir. Ancak bu yetki sadece kamusal alanı değil, yetkiyi kullanma gücüne sahip olan dernekler, şirketler, kooperatifler vb. gibi özel kuruluşları da kapsamakta yani sektör ayrımı yapılmamaktadır. Yolsuzluğun çıkar elde amacına yönelik olması nedeniyle taraflardan birisi menfaat sağlamak için sahip olduğu bu yetkilerini kullanma yoluna gitmektedir. Yani yolsuzluğu gerçekleştirecek taraf çıkarlarına hizmet edecek yetkiye sahip olmaktadır. Bu da yetki unsurudur (Hamidov, 2006: 7-8).

Devletin örgütlenmesi ve kurulu hiyerarşik sistemin düzenli ve sistematik işleyebilmesi için konulmuş belirli mevzuatlar vardır. Bu mevzuatlar, yetki kullanan veya kullanma gücüne sahip kesimlerin, söz konusu bu yetkilerini kullanırken uymak zorunda oldukları toplumsal yasalar,

kanunlar gibi yazılı veya örf adetler gibi sözlü kuralları kapsamaktadır. Bu da yetki veren kurallardır (Gür, 2014: 194).

Toplumsal yaşamı düzenleyen kuralları kişisel hırslar nedeniyle çiğneyerek veya bu kurallar üzerinde hak sahibi olanları kuralların dışına iterek yolsuzluklar meydana getirilebilmektedir. Çoğunlukla bir fayda sağlama maksadıyla uyulmayan bu kurallar, meşru olmadığı için toplumdan saklanmaktadır. Bu da kuralların ihlal edilmesidir. Yolsuzluklar her zaman kurallara aykırı hareket ederek gerçekleşmemektedir. Devletin, görev alanına yönelik sağladığı olanağı, personel kendisine çıkar sağlayan başkalarına tahsis edebilmekte, bu durumda personel kuralları ihlal etmeden, kendisine sağlanan hakları kişisel yarar karşılığında başkasına vermektedir. Yolsuzluğun gerçekleşebilmesi için bir tarafın veya tarafların çıkarları olması gerekmektedir. Çıkar sağlayarak yolsuzluğa sebep olan taraf, bu çıkar vaadi karşılığında maddi veya manevi bir kazanç elde etmektedir. Görevli bir personele para, hediye vb. vererek bu görevlinin yetkisini kendi çıkarı doğrultusunda kullanmak istemesi yolsuzluğa sebep olabileceği gibi görevliyi yakınlık, akrabalık ve arkadaş gibi maddi olmayan etkileme unsurları ile etkileyerek görevlinin yetkilerini özel amaçlar doğrultusunda kullanma isteği de yolsuzluğa neden olmaktadır (Özsemerci, 2003: 8).

Çok farklı ve çeşitli şekillerde uygulanabilen yolsuzluk türleri olmasına rağmen günden güne yeni yolsuzluk türleri uygulama alanı bulmakta ve çeşitli şekillerde uygulanmaktadır. Ancak ne kadar fazla ve çok çeşitli yolsuzluk türü uygulanıyor olursa olsun tüm bunların birtakım ortak karakteristik özellikleri vardır. Bunlar (Şimşek, 2001: 1):

- Yolsuzluk en az iki kişinin etkileşimi ile gerçekleşir. Bu etkileşim meşru bir etkileşim olmamasından dolayı yazılı bir belge bulunmaz ve sözlü anlaşma yapılmak suretiyle gerçekleşir.

- Yolsuzluk yine meşru olmadığı için insanlardan saklanır. Ancak yolsuzluk, toplumun tümüne yayılmışsa ve artık normalleşmişse ya da yolsuzlukla adı geçen kesimlerin çok güçlü destekçileri varsa bu durumda artık gizliliğe gerek duyulmaz.

- Yolsuzluk kavramı karşılıklı menfaatleri içerir. Birisinde yetki vardır ancak her ikisinde de ortak çıkarlar vardır.

- Yolsuzluğa neden olacak eylemler içerisinde giren taraflar, girişimlerini gizlemek ve yasalara açıkça karşı gelmemek için yasal bir takım boşluklar arayarak yasal mazeretlerin gerisine sığınır.

- Yolsuzluk olgusu, şahsi çıkarların toplumun tümünü ilgilendiren ortak çıkarların üzerinde tutulması esasına dayanır.

- Yolsuzluk, kurallara riayet etmeme amacı güttüğü için toplumda güven duygusunu zedelemekte ve sonunda da bitirmektedir.

Yolsuzluğun Ölçülmesi

Yolsuzluk ve barındırdığı rüşvet, yıllar boyu engellenemeyen ve tamamen engellenmesi de çok zor olan büyük bir sorundur. Yolsuzluk ve rüşvetin artması ülkedeki çürümenin başladığını göstermektedir. Özellikle kalkınmakta olan ülkelerin en olumsuz özelliklerinden biri de kesinlikle yolsuzluk dolayısıyla çürümenin inanılmaz boyutlara ulaşmasıdır (Kutlar ve Doğanoğlu, 2007: 107). Küreselleşme, yolsuzlukları ülke sınırlarının içerisinde gerçekleşen bir iç sorun olmaktan çıkararak uluslararası düzeyde çözülmesi gereken ciddi bir sorun haline getirmiştir. Uluslararası ticaretin daha fazla ve büyük oranlarda yapılması, beraberinde çok uluslu şirketlerin bulaştığı yolsuzluk olaylarının artmasına yol açmıştır (Çaha, 2009: 105-106). Ancak sadece alınan ve verilen rüşvetin miktarını ölçerek bir değerlendirmede bulunmak, içerisinde rüşvet barındırmayan birçok yolsuzluğun görmezden gelinmesine neden olacaktır. Ortada dönen rüşvetin miktarını hesaplamak yerine, yolsuzluk faaliyetini ölçme girişimi görel olarak birçok önemsiz faaliyetinde hesaba katılmasını ve hepsinin ayrı ayrı tanımlanmasını gerektirecektir. Bu da zor bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır (Tanzi, 1998/2001: 125-126). Yolsuzluk kavramının net olarak ölçülebilmesi pek de mümkün olmamakla birlikte yolsuzluğun algısının ölçümünün yapılması daha mümkün görünmektedir. Başarılı bir yolsuzluk göstergesinin içerisinde barındırması gereken dört özellik vardır (Bayar, 2007: 6). Bunlar:

Güvenilirlik: Ölçümü hazırlayanlar nesnel olmalı ve endeks bazı kesimlerin görüşünü değil, genel görüşü yansıtmalıdır.

Geçerlilik: Gerçekte ne ölçülmek isteniliyorsa amacı dışına çıkmadan tam olarak o ölçülmelidir.

Doğruluk: Ölçümde hata yapılmamalı, standart sapmalar büyük olmamalıdır. Diğer taraftan ankete cevap veren kişi sayısının fazla olmasının doğruluğu arttıracığı unutulmamalıdır.

Kesinlik: Niceliğin neyi ölçtüğü hakkında herkes mutabık olmalı, sorular net ve kesin olmalıdır.

Tüm bunlar çerçevesinde araştırma yapan çok sayıda kuruluşun endeksleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları; içerisinde 3 endeks (Yolsuzluk Algılama Endeksi (CPI), Rüşvet Verenler Endeksi (BPI), Küresel Yolsuzluk Barometresi (GCB)) barındıran Uluslararası Şeffaflık Endeksleri (TL), Uluslararası Risk Rehberi Yolsuzluk Endeksi (International Country Risk Guide), Şeffaf Olmama Endeksi (OPIN), Global Rekabet Endeksi (GCI) ve Kaufmann, Kraay ve Zoido-Lobaton Yolsuzluk Endeksi (KKZ) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu endeksler içerisinde en geniş kapsamlı olanı, Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından oluşturulmuş Yolsuzluk Algılama Endeksi'dir. Söz konusu endekste, ülkeler yolsuzluğun derecesine göre sıralanmaktadır. Endeks, yolsuzluğa neden olan faktörleri birleştirmek suretiyle genel bir gösterge yaratarak bu sayede yolsuzluk anlamında ülkelerin birbirlerini kıyaslayabilmesine olanak sağlamaktadır. Kıyas ise 0'dan 100'e kadar verilen puan üzerinden yapılmaktadır. Söz konusu ölçeğe göre ülke endeks puanının 0 olması yolsuzluk algısının çok yüksek olduğunu yani çok kirli olduğunu; ülke endeks puanının 100 olması ise o ülkede yolsuzluk algısının çok düşük olduğunu yani çok temiz olduğunu açıklamaktadır. Burada dikkat çekilmesi gereken nokta ise endeks, yolsuzluğun gerçek ölçümleri ile karıştırılmamalıdır. Bu endeksler yolsuzluğun gerçek, objektif ve nicel ölçümlerini değil, algılamalarını yansıtmaktadır (Tanzi, 1998/2001: 126).

Örgütün yayınladığı 1995 yılındaki ilk raporda endekse dahil sadece 41 ülke varken şu an 180 ülke sisteme dahil edilmiştir. Ayrıca endeks kıstasları her geçen zaman diliminde mevcut günümüz koşullarına uyum sağlamaktadır. Bu da daha gerçekçi ölçümlerin yapılmasına katkı sağlamaktadır.

Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün en son yayınladığı 2019 yılı yolsuzluk algılama endekslerine göre en başarılı ilk 10 ülke ile beraber çalışmamıza konu ülkelerinde sıralaması görülmektedir. Buna göre 180 ülke arasından Yeni Zelanda, Danimarka, Finlandiya gibi ülkeler yolsuzluk konusunda en üst sıraları paylaşırken, Türkiye, 91'inci Hong Kong 16'ıncı,

İtalya 51'inci, ve Azerbaycan 126'ncı sırada yer almıştır (Transparency, agis, 2019).

Tablo 1: 2019 Yolsuzluk Algılama Endeksine Göre Bazı Ülke Sıralamaları

Sıra No.	Ülke	2019 Yılı Puanı	2018 Yılı Puanı	2017 Yılı Puanı
1	Yeni Zelanda	87	87	89
1	Danimarka	87	88	88
3	Finlandiya	86	85	85
4	İsviçre	85	85	85
4	Singapur	85	85	84
4	İsveç	85	85	84
7	Norveç	84	84	85
8	Hollanda	82	82	83
9	Lüksemburg	80	81	82
9	Almanya	80	80	81
16	Hong Kong	76	76	77
51	İtalya	53	52	50
91	Türkiye	39	41	40
126	Azerbaycan	30	25	31

Kaynak: <https://www.transparency.org/cpi2019> (E.T.:18 Nisan 2020).

DÜNYADA YOLSUZLUKLA MÜCADELE ÖRNEKLERİ

Yolsuzluk, halkın güvenliğini ve istikrarlı biçimde gelişmesini tehlikeye sokan, demokrasinin işleyişine, ahlaki değerlere ve etik ilkelerine ciddi zararlar veren en temel problemlerin başında gelmektedir. Yolsuzluk, kendisine uygun ortamı bulduğunda kolayca içeriye yerleşen, fakat yerleştikten sonra söküp atılması çok çok güç olan ciddi bir sorundur. Küreselleşme ile söz konusu sorunlar artık ulusal boyuttan çıkarak uluslararası nitelik kazanmıştır (Başak, 2008: 92). Uluslararası örgütler yolsuzlukla mücadeleyi ancak 1990'lı yıllarda gündemlerine alabilmişlerdir (İşler ve Tutar, 2019: 33). Bu olgunun hızla yaygınlaşması sonucunda alınan önlemlerin sayısı da her geçen gün artma eğilimine girmiştir.

Gelişmiş bazı ülkeler yolsuzluğun küresel boyutlara gelmeye başladığı dönemlerden itibaren bu alanda çok da kötü bir konumda olmadıkları için mücadele de olağanüstü boyutlu olmamıştır. Çünkü gerek duyulmamıştır. Ancak gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerin birçoğunda aynı durum geçerli değildir. Çünkü yolsuzluk, ülkelerin özel sektörden kamu sektörüne kadar her alanına sirayet etmiştir. Dolayısıyla yolsuzlukla etkin mücadele

etmek ülke yöneticileri için kaçınılmaz olmuştur. Bu anlamda kimi ülkeler topyekûn mücadeleye başlarken kimi ülke yöneticileri de varlığını günden güne artırarak devam eden yolsuzluklara göz yummuş hatta yolsuzluğun içerisinde yer almıştır. Ülkesi büyük boyutlu yolsuzluk olaylarına sahne olan ancak aldıkları önlemlerle etkin mücadele ederek ciddi başarı sağlamış ülkelerden Hong Kong yine aldıkları önlemlerle başarılı olma yolunda istikrarlı mücadelesini sürdüren Azerbaycan ve mücadeleyi sadece ülke yargısına bırakarak sonuç bekleyen İtalya örneklerine yer verilecektir.

Hong Kong’da Yolsuzlukla Mücadele

1960’lı yılların başlarında yolsuzluk Hong Kong’da gündelik hayatın her anında var olan bir yapı haline gelmiş ve halk tarafından da normalleşmeye başlamıştır. Ülkenin sözde ücretsiz hizmet sağlamak zorunda olduğu devlet hastanelerinde tedavi olan hastaların bir yastık veya bir bardak su için hastane görevlilerine “çay parası”, itfaiyecilere yangını söndürmeleri için “su parası” ödemeleri, ehliyet alabilmek için sınav komisyonundakilere ücret verilmesi, sağlık müfettişlerine rüşvet ödenmemesi durumunda hijyenik olmayan koşullarda hizmet verdirilmesi gibi hemen hemen tüm kamu hizmetleri için usulsüz ücret ödenmesi günlük sıradan hayat biçimi haline gelmiştir (İcac, agis, 2019).

Aynı zamanda Hong Kong Polis teşkilatında art arda meydana gelen skandallar, sıradan maaşlarla çalışan emniyet görevlilerinden çoğunun bir anda aşırı zenginleşmesi, halkın artık gösterilere başlamaları ve günden güne artan şikayetler üzerine Hong Kong Başsavcısı, 1974 yılında hazırladığı bir rapor ile birlikte yolsuzlukları soruşturarak mücadele edecek yeni, güçlü ve bağımsız bir kurum kurulmasını önermiştir. Söz konusu öneriler yetkililerce de uygun bulunmuş ve neticede üç kanun ortaya çıkmıştır:

- Rüşveti Önleme Kanunu
- Bağımsız Yolsuzlukla Mücadele Komisyonu (ICAC) Kanunu
- Yolsuzluk ve Yasadışı Suçlar Kanunu

Bu kanunlar çerçevesinde harekete başlayan Hong Kong, öncelikle Polis Teşkilatındaki şebekenin dağıtılmasını sağlamış, bu kapsamda üç yıl içinde, aralarında üst düzeylerinde bulunduğu 321 emniyet personeli emekli edilmiş veya istifaya zorlanmıştır (Tepav, 2006: 88).

Söz konusu kanunlar öncesi 1960'lı yıllarda ülkede yaygın olan şu görüş söz konusuydu:

- “Get on the bus” (yolsuzluğu kabul edeceksen bize katılmalısın),
- “Run alongside the bus” (yolsuzluğu kabul etmek istemiyorsan sorun değil ama karışma),
- “Never stand of the bus” (yolsuzlukla ilgili rapor tutarsan otobüs seni devirir ya yaralanır ya ölür ya da işlerinde zarar görürsün)

Bu anlamda o tarihlerde Hong Kong polisinden bazıları otobüse binmiş, diğerleri yanında ve çok azı da önünde durmuştur (İleten: Hui, 2013: 10).

Yolsuzlukla Mücadele Bağımsız Komisyonu (ICAC) yolsuzluk olaylarını tamamen temizlemek, kaybedilen halk desteğini yeniden kazanmak ve kamusal güveni yeniden sağlamak maksadıyla 1974 yılında kurulmuştur. Getirilen yasal düzenlemeler ile ICAC tarafından tutulan yolsuzluk ile ilgili tüm bilgi kaynaklarının üçüncü kişilere aktarılması yasaklanmıştır (Güran ve Tosun 2003: 153). Kuruluşun organizasyon yapısı içerisinde; Operasyon Birimi, Yolsuzluk Önleme Birimi ve Halkla İlişkiler Birimi olmak üzere üç temel ana hizmet biriminden ve destek hizmetlerini yürüten bir İdari İşler Birimi bulunmaktadır. Kuruluşun %72'sini oluşturan operasyon birimi iddia edilen suçları, söz konusu yasalardan üç kanun çerçevesinde araştırmak ve soruşturmakla görevlendirilmiştir. Bunun yanında kamu görevlilerinin makamları kullanarak yapmış oldukları şantaj suçlarını, dolandırıcılık ve güveni kötüye kullanma gibi komisyon görevlilerince şüphe duyulan veya yolsuzluğun diğer boyutlarıyla bağlantılı olarak şüphelenilen suçları araştırmak ve soruşturmakla da sorumludur. Görevli komisyon üyeleri söz konusu üç önemli kanun çerçevesinde tutuklama emri olmasa bile yakalama yetkisine sahiptir. Yapılan şikayetlerin tamamı dikkate alınmakta ve ayırım yapılmadan sıradan hepsi tek tek incelenmektedir (Ballı, 2004: 62).

Kuruluşun en küçük birimi olan yolsuzluğu önleme birimi çeşitli uzmanlıklar gerektirdiği için alanlarında uzman olan mimarlar, mühendisler, hukuk insanları, bilgisayar uzmanları gibi birçok meslek dalından personel istihdam etmiştir. Söz konusu birim kamu ve özel sektör ayrımı yapmadan danışmanlık hizmeti vermenin yanı sıra yolsuzluğa zemin hazırlayan alanların belirlenerek değerlendirilmesi ile de görevlendirilmiştir (Ballı, 2004: 63).

Aynı zamanda yolsuzlukla mücadele çerçevesinde yolsuzluklara fırsat veren mevcut yasaları tespit etmekte ve yeni kanun tekliflerini incelemektedir.

Bir diğer birim olan halkla ilişkiler birimi, olağanlaşan yolsuzluk kültürünü kırmak için toplumun katılımına önem vermiş ve yerel düzeyde ofisler açmıştır. Halkın desteğini almadan yolsuzlukla mücadele edilmesinin mümkün olmayacağı bilinciyle hareket eden halkla ilişkiler birimi, yolsuzluğun zararlarına karşı halka eğitim vermek ve bu mücadelede destek sağlamaktan sorumludur. En önemli amaçları ise komisyona güvenin sağlanarak bunun devam ettirilmesi, yolsuzluk karşıtı mevzuatın açıklanması ve halkı yolsuzluklar karşısında cesaretlendirerek tespit ettikleri yolsuzluk suçlarını rapor etmeye teşvik etmeleri şeklinde belirlenmiştir (İleten: Ballı, 2004: 64). Bu amaçların gerçekleştirilmesi için televizyon programlarından, reklamlara, afişlerden yüz yüze ve birebir iletişime kadar hemen hemen bütün iletişim araçlarından faydalanılmaktadır (Tepav, 2006: 88). En temel seviyeden başlayarak en üst seviyeye kadar topluma yolsuzluğun tüm boyutlarını anlatarak bu mücadelede var olmalarını sağlama amaçlanmıştır. Okullardan, iş dünyasına, sivil toplum kuruluşlarına (STK) kadar her kesimin desteğini alarak toplumsal bilinç oluşturmakta ve böylece yolsuzluklarla etkin bir mücadele içine girmektedir. Söz konusu üç temel hizmet biriminin görevlerini etkin bir şekilde yapabilmesine yardımcı olan idari işler birimi; genel idare, personel yönetimi, ekonomik ve mali planlama, bilgi ve iletişim teknolojileri, eğitim ve diğer lojistik konularında sorumlu olan destek birimidir.

Temel bölümlere ek olarak ICAC'ın faaliyetlerini denetlemek amacıyla çeşitli düzeylerde kamu kadrolarında görevli bulunan veya halk içerisinde saygın kişiler arasından belirlenen üyelerden oluşan komiteler bulunmaktadır. Bunlar, Yolsuzluğun Önlenmesi Danışmanlık Komitesi, Operasyonları Gözden Geçirme Danışmanlık Komitesi, Yolsuzluk Önleme Danışma Komitesi, Halkla İlişkiler Vatandaş Danışmanlık Komitesi olmak üzere dört tanedir (Can, 2008: 57).

Tüm bu yönleriyle ICAC, yolsuzlukla mücadelede dünyanın en başarılı bağımsız kuruluşlarından birisi olma özelliği taşımaktadır. Hatta bu kuruluş, yolsuzluk alanında araştırma soruşturma, önleme ve eğitim gibi konularda yüksek başarı oranlarından dolayı diğer ülkeler tarafından örnek olarak alındığı bilinmektedir (Ballı, 2004: 66). ICAC bağımsız bir kuruluş olarak doğmuştur, ayrı bütçesi vardır ve kimse herhangi bir müdahalede bulunamamaktadır. Ülke bütçesinden bütçe almakla beraber alanlarında

uzmanlaşmış personel istihdam etmektedir. Yasal olarak sağlam zemine oturtulmuş ve güçlü yetkilerle donatılmıştır. Faaliyetlerinde şeffaflıktan ödün vermeyen ve hesap verilebilir bir yönetim anlayışıyla yönetilmektedir. Kamuoyu desteğini arkasına alan ve halkla kuvvetli ilişkiler kuran bir kuruluş olarak ICAC, bu doğrultuda yolsuzluk hakkında Hong Kong halkında var olan bütün olumsuz ön yargıları kırmış ve başarılarını kanıtlamıştır (Tepav, 2006: 89).

1960'lı yıllarda yolsuzlukların bariz bir şekilde gündelik hayata yayıldığı ve daha da önemlisi bunun artık normal bir davranış olarak karşılandığı Hong Kong'da alınan önlemler sayesinde ciddi bir sıçrama yaşanmıştır. Yerinde alınan kararların etkin ve tavizsiz bir şekilde uygulanmasıyla kısa zamanda yolsuzluklar bitirilme noktasına getirilmiştir. Bunun en bariz şeklini yolsuzluk algı endeksinde görebilmekteyiz. Öyle ki ilk kez 1995 yılında yayınlanan endekste Hong Kong 41 ülkede 17'inci sırada yer almıştır. Daha sonraki yıllarda endekse tabi ülke sayısının artmasıyla beraber 54 ülke arasından 18'inci, 85 ülke arasından 16'ıncı, 163 ülke arasından 15'inci ve son yayınlanan 2019 endeksinde tam olarak 180 ülke arasından 16'inci ülke konumunda bulunarak yolsuzlukla mücadelede ne denli başarılı olduğu gözler önüne serilmiştir (Tradingeconomics, agis, 2019).

Azerbaycan'da Yolsuzlukla Mücadele

Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesiyle beraber pazar ekonomisine geçiş sürecini tamamlanmış ve hızla gelişme sürecine girilmiştir. Ancak bu geçiş döneminde Azerbaycan'da siyasi, sosyal ve ekonomik alanlar başta olmak üzere birçok alanda önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Ermenistan ile yaşanan problemler sonucu başlayan kaos ortamı ile beraber sosyo-politik ve sosyo-ekonomik ortam daha kötü duruma gelerek ülkede siyasi ve ekonomik krizler baş göstermiştir. Devletin üst düzey kadrolarında kamusal alanda tecrübesiz personel görevlendirilmesi, alanında uzman olmayan devlet memurları istihdamıyla beraber verimsizliklerin başlaması, yasama, yürütme ve yargı ilişkilerinin sekteye uğraması daha da önemlisi yolsuzlukların tehlikeli bir hal alması gibi çok ciddi sorunlar baş göstermiştir (Rehimli, 2014: 115-116). Bu konularla mücadele edebilmek maksadıyla devlet tarafından faklı zamanlarda çeşitli adımlar atılmıştır.

2004 yılına kadar olan süreç incelendiğinde yolsuzluk kavramı ve yolsuzlukla mücadele konularında net bir görüş birliğine varılmamış, alınan önlemler sistemsiz ve yetersiz kalmıştır. Buna rağmen, bazı uluslararası

sözleşmelere ek olarak ülke içerisinde “Suçlulukla Mücadelenin Güçlendirilmesi, Yasallığın ve Hukuk Düzeninin Sağlamaştırılması Önlemleri” ve “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Yolsuzlukla Mücadelenin Güçlendirilmesi” kararnameleeri imzalanmıştır (Bağırzade, 2007: 6).

2004 yılı sonrası incelendiğinde; yolsuzluğa karşı “Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu” kabul edilmiş ve yasa ile ilk kez resmi olarak yolsuzluk kavramı açık bir şekilde tanımlanmıştır. Bununla beraber yolsuzluklarla ilgili suç tanımları yapılmış, yolsuzlukla mücadele edecek birimler net bir şekilde ortaya konmuştur. Ayrıca bu yasanın uygulanmasını sağlamak amacıyla “Yolsuzlukla Mücadele Hakkında Devlet Programı” onaylanarak bundan sonra atılacak somut adımlar birer birer ortaya konulmuştur (Bağırzade, 2007: 6). Buna göre:

- Yasallık sağlanacak,
- Şeffaflık sağlanacak,
- Kamu kurumlarının işlemleri üzerinde sıkı denetim yapılacaktır,
- Yolsuzluklar önlenecek,
- Yolsuzluklar aleyhine aydınlatma ve işbirliği sağlanacaktır.

Yolsuzlukla mücadele kapsamında devlet ile STK’lar sürekli işbirliği içerisinde hareket etmiştir. Bu anlamda STK’lar içerisinde uzmanlaşmış personelin istihdam edildiği ve yolsuzluklarla mücadele edecek olan “Bilgi ve İşbirliği Birimi” ile Azerbaycan Başsavcılığına bağlı “Yolsuzlukla Mücadele Kurumu” arasında yeni bir protokol yapılmıştır. Yolsuzlukla mücadele amaçlı yapılan bu protokole göre; Bilgi ve İşbirliği Biriminden gönderilen yolsuzluk suçları ile ilgili başvurular Yolsuzlukla Mücadele Kurumuna gönderilmekte ve bununla ilgili alınan önlemler ile ilgili başvuru sahibi bilgilendirilmektedir (Rehimli, 2014: 120). Diğer taraftan Yolsuzlukla Mücadele Kurumu ülkedeki tüm kamu kurumlarının faaliyetlerini belirli dönemlerde eylem planları çerçevesinde değerlendirerek şeffaf yönetimin devamlılığını sağlamaktadır (Gül, Maksüdünov, Yurekli ve Ergun, 2019: 61).

Azerbaycan’da son dönemlerde yolsuzlukla mücadele anlamında hem ulusal hem de uluslararası düzeyde çıkarılan kanunlar veya imzalanan anlaşmalarla birlikte ülkedeki STK’ların hükümet ile beraber ortak adımlar

atmasıyla, yolsuzluk karşıtı kültür oluşturulmuş ve yolsuzluk aleyhine önlemler etkin biçimde uygulanmaya başlamıştır.

İtalya’da Yolsuzlukla Mücadele

İtalya’nın birçok siyasi-kurumsal, sosyal ve ekonomik yapılanmalarındaki durumu yolsuzluğun sürekliliği konusunda bizlere birçok ışık tutmaktadır. Eski zamanlardan itibaren süregelen temel birçok sorunla baş başa kalan İtalya’da siyasal istikrarsızlıklar, mülteci sorunu, organize suçlar, gelişmiş Kuzey İtalya ile daha geri kalmış Güney İtalya (Mezzogiorno) arasındaki refah farkı ve en önemlisi yolsuzluk ülkenin en ciddi sorunları olarak görülmektedir. 1861’de ulus devlet yapısına geçildiğinde zamanla daha da yaygın hal alan yolsuzluk, ülkenin kesinlikle mücadele etmesi gereken temel sorunu haline gelmeye başlamıştır (Itkib, agis, 2011).

1950’li yıllardan itibaren İtalya ekonomisinde devlet müdahalelerinin artmasıyla birlikte yasalara aykırı yeni finansman şekilleri ortaya çıkmıştır. Bu yeni finansman şekillerinin bir sonucu olarak 1980’li yıllara gelindiğinde İtalya’da artık büyük bir yolsuzluk ağı oluşmaya başlamıştır. Yasalara aykırı normların meydana getirdiği yolsuzluk yerel ve merkezi alanda devletin hemen hemen bütün yetkilerini kontrol altına almaya başlamıştır. Bu durumda İtalya’da toplum, yolsuzlukla mücadele etmeye çalışmamış, mevcut yasadışı normların neden olduğu yolsuz durumları kabullenme ve rüşvet alışverişi yapma yolunu seçmiştir (Yavaş, 2014: 9).

Cumhuriyet rejimine geçilmesiyle beraber sanayileşmede hız kazanmak ve başta Mezzogiorno (Güney İtalya) gibi gelişmemiş bölgelerin kalkındırılması amaçlanmıştır. Bu anlamda 1950 yılında kamu idaresi bünyesinde “Mezzogiorno Fonu” ile “Kalkınma ve Yeniden Yapılandırılma Bankası” kurulmuştur. Söz konusu kalkınmanın sağlanması için fazlaca devlet müdahalelerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu aşırı müdahalede çok yaygın görüşe göre yolsuzluğun önemli bir sebebi olmaktadır. Çünkü yolsuzluğun ve siyasi patronaj sisteminin engellenebilmesi için izlenen politikaların bürokrasiden bağımsız olması gerekmektedir. Ancak İtalya’da tam tersi olarak piyasalarda ciddi anlamda söz sahibi olan dev şirketlerin yönetim kadroları siyasetten gelen kişilerden oluşturulmuştur (Yavaş, 2014: 10). Bu büyük firmalar devlet ile imtiyazlı ilişkiler kurduğundan kendilerini güvende hissetmişlerdir (Öztürk, 2001: 2). Diğer taraftan yöneticiler siyaseten güçlü oldukları için hem bürokraside kuvvetli olabilmekte hem de destekçileri sermaye, kar gibi

kazançlar elde edebilmekteydi. Bu çerçevede patronaj sistemi de etkilerini göstermeye devam etmiştir.

Ekonomik zayıflık ile birlikte merkezi devletin yetersizliği sonucu ile başlayan devlet müdahalesi anlayışı verimsizliği de beraberinde getirmiştir. Bu verimsizlikte ekonomik krizlerle başı sürekli dertte olan İtalya için kısır döngü anlamına gelmektedir. Kamu harcamalarının hesap verebilirliği ve kontrol sisteminin yok denecek kadar zayıf olması ekonomik israfında ana kaynağını oluşturmaktadır.

Devletin rolünü tam anlamıyla yerine getirememesinden doğan açık, otoritesini çoktan ilan etmiş ve toplumun hemen her alanına sirayet etmiş ciddi mafya gibi yapılarla kapatılmaya çalışılmıştır. Bugün bile halen bitmesi de pek mümkün görülmeyen mafya olgusu İtalya'nın üzerindeki en büyük kamburlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Ekodialog, agis, 2018).

1992 'li yıllara gelindiğinde yolsuzluk sistemli bir hal almıştır. Yargı tarafından ilk kez radikal bir şekilde yolsuzluğun ne denli ciddi boyutlara ulaştığının da gösterildiği ve aralarında siyasi parti yöneticilerinin, bürokratların ve ülkedeki en büyük şirketlerinin yöneticilerinin de bulunduğu kişilerin yargılanacağı “Mani-Pulite”(Temiz Eller) operasyonu başlamıştır (Vannucci, 2009). Tüm dünyada büyük yankı uyandıran bu operasyonda yolsuzlukla bağlantılı olduğu değerlendirilen binlerce suçlu mahkûm edilmiştir. İtalya için büyük umutlar taşıyan bu operasyona, yolsuzluklardan usanmış toplumda büyük destek vermekteydi. Ancak yolsuzlukların artık son bulacağı umuduyla başlayan bu operasyon yeterince caydırıcı olmamış ve tam bir hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. 1990'lı yıllarda çoğunluğu siyasilerin karıştığı yolsuzluk vakalarının yerini daha sonra mafya yolsuzlukları almıştır.

Büyük umutlarla başlayan Temiz Eller Operasyonundan sonra ancak 2018 yılında Yolsuzlukla Mücadele Yasası çıkarılabildiği. Buna göre yolsuzluk suçlarına yönelik cezai yaptırımlar arttırılmış, yolsuzluktan dolayı mahkûm edilmiş kamu personeli görevinden ömür boyu men edilebileceği kararlaştırılmış, parlamento üyelerine belirli bir limitin üzerinde yapılan bağışları beyan etme zorunluluğu getirilmiş, terör ve mafya operasyonları gibi alanlarda kullanılan “köstebek ajanlar”ın yolsuzluk vakalarında da kullanılması öngörülmüştür (Bbc, agis, 2018).

Son dönemlerde İtalya, mafyalar ve mafyaların alakalı olduğu tüm alanlarda ciddi anlamda mücadele etmeye çalışmış, devlet kadrolarında

çalışan birçok kamu personelini mafyalara veya şirketlerine fayda sağladıkları için yolsuzluk gerekçesiyle yargılamışlardır. Ancak bu mücadele sonucunda mafya gibi oluşumlar bitirilemediği gibi bunlarla ilişkili yolsuzluk olaylarında da azalmalar maalesef görülmemiştir.

Uluslararası Şeffaflık Örgütü'nün yayımladığı raporlarla da belirtildiği gibi Avrupa Birliğine üye ülkeler arasında yolsuzluk performansında en kötü durumdaki ülkelerden birisi olan İtalya'da yolsuzlukla mücadele edecek hiç bir kuruluş bulunmamaktadır. Siyasetin içerisinde de aktif varlığı herkesçe de bilinmesine rağmen milletvekili dokunulmazlıkları kaldırılmamıştır. Toplum en yozlaşmış kurumun siyasi partiler olduğunu düşünmektedir. Medyanın da bağımsız olmadığı İtalya'da toplum istemese de ülkenin her alanına yapışan yolsuzluklarla yaşamaya alışmıştır (Transparency, agis, 2020).

İtalyan yargı sisteminin hiçbir siyaseten talimat almadan yasalar çerçevesinde bağımsız hareket edebilmesi yolsuzluk olgusuna karşı mücadele de etkin bir yol olarak görülmesine karşın sadece bu alanda yargı organlarından mücadele beklemek çok da yeterli olmayacaktır (Öztürk, 2001: 8). Öyle ki İtalya gelişmiş ülkeler arasında bu anlamda en kötü durumda olan ülkedir. Yolsuzluğu bitirilmesi noktasında başarılı ülkeler de olduğu gibi özel-kamu tüm birimlerin ortak mücadelesi, toplumun bu anlamda eğitilmesi ve desteklerinin sağlanmasıyla bu mümkün olabilecektir. Kısacası kamu yönetim sisteminde kapsamlı reformlar yapılmadan, mafya oluşumları bitirilmeden yolsuzluk alanında bir bütün olarak başarı sağlanması söz konusu olmayacaktır.

Bugün bile Temiz Eller Operasyonu savcılarında Antonio Di Pietro'nun bugünkü İtalya'da yolsuzlukla ilgili olarak söylediği: “20 yıl sonra acı olan şu: Her şey değişti ama hiçbir şey değişmedi. Dün iktidar paraya erişim için kullanılıyordu, bugün para iktidara erişim için kullanılıyor. Roller tersyüz edildi.” ifadesi bugünkü durumu özetlemektedir (Cnnturk, agis, 2017).

En sonuncusu 2019 yılında yayımlanan ve yolsuzluk seviyesini ölçen Yolsuzluk Algılama Endeksine göre İtalya 180 ülke içerisinde 51'inci konumda bulunmaktadır (Transparency, agis, 2019). Rüşvet verme eğiliminde ise 28 ülke arasından 15'inci sırada kendisine yer bulmuştur (Transparency, agis, 2011). Diğer taraftan 2013 yılında AB ülkeleri arasında birlik fonlarından yararlanmak yapılan başvurularda en fazla hileli başvurunun yapıldığı ülke yine İtalya olmuştur (Bbc, agis, 2014).

SEÇİLMİŞ ÜLKELERİN YOLSUZLUKLA MÜCADELELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Hong Kong'da 1960'lı yıllarda ülkenin her alanına giren yolsuzluk, devletin yapmak zorunda olduğu temel görevlerin bile bir ücret karşılığında yapılmasını zorunlu kılmıştır. Sistematik bir sorun haline gelen yolsuzluk, sağlık hizmetleri, göç hizmetleri, itfaiye hizmetleri, polis hizmetleri gibi ülkenin temel alanları ile beraber tüm sektörlerle yayılmıştır. Bunun üzerine Hong Kong hükümetinin de desteğiyle güçlü bir altyapıya sahip bağımsız bir kuruluş olan ICAC kurulmuştur. İlk faaliyet olarak ülkede emekli eski polis teşkilatı başkanı Peter Godber'i yaşadığı İngiltere'den getirip hapse mahkum ettirmesiyle beraber halkın da desteğini kazanılmıştır. Tüm kamu hizmetleri var olan yolsuzluklardan temizlenerek etkin mücadelenin adımları atılmaya başlanmıştır.

Yine ICAC tarafından özel sektör yolsuzluklarına karşı başlatılan iş ahlakı kampanyasına katılım bir hayli yüksek olmuş, büyük çaplı 1200 tane özel şirket yolsuzluklara karşı ortak yönetim ilkeleri belirlemiştir. Bu sayede diğer özel şirketlerinde söz konusu ilkelere uyum sağlamaları zaman almamıştır (İleten: Güran ve Tosun, 2003: 152).

Bulunduğu coğrafyada yolsuzlukla mücadelenin başkenti olarak bilinen Hong Kong, güçlü yasal altyapı, geniş yetki karinesi-soruşturma, cezalandırma, caydırma, bağımsızlık ve özerklik, kamuoyu oluşturma, siyasi irade konularında etkin çalışarak bu mücadelede hiç de azımsanmayacak ölçüde başarı sağlamıştır (Şeffaflık, agis, 2019).

Hong Kong'da yolsuzluklardaki başarının dinamikleri olarak; üst düzey yöneticiler olayların ciddiyetine varmış ve bu mücadelede desteklerini esirgememişlerdir. Diğer taraftan mücadelenin başına bağımsız, sağlam temelli bir kuruluş kurularak getirilmiş ve tam yetkilerle donatılmıştır. Yolsuzluğun normalleştirildiği tüm kamu kurumlarından yolsuzluk kaynakları kurutulmuş, kamu personeli eğitilmiş ve aktif katılımları sağlanmaya çalışılmıştır. Son olarak bilgi kaynakları gizli kalmak koşuluyla halkın da yolsuzluğu ihbar etmesinin önü açılmış ve bu kişilerin yasalarla güvence altına alınması sağlanmıştır (İleten: Güran ve Tosun, 2003: 153).

Azerbaycan incelendiğinde tarihte bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından itibaren devletin yeniden inşasına başlamıştır. Bu süreçte ülke de yaygın bir şekilde rüşvet başta olmak üzere yolsuzlukların varlığını

sürdürdüğü Azerbaycan da hükümet, başta ekonomik reformlar olmak üzere temel alanlarda reform paketleri hazırlamıştır (Qwe, agis, 2020). Bunlardan birisi de yolsuzlukla mücadele alanında politikaların olmuştur. Bir dizi kararlar alınmasına rağmen özellikle kamu sektöründe rüşvet ve görevin kötüye kullanılması gibi yolsuzlukların önü kesilememiştir. Ancak 2004 yılından sonra mücadele kapsamında daha etkin adımlar atılmaya başlamıştır. İlk olarak yolsuzluğun net bir tanımı ortaya konularak devlet nezdinde bir takım yasalar çıkarılmış, mücadelede öncü olabilecek yeni kuruluşlar kurulmuştur. Azerbaycan Başsavcılığına bağlı olarak kurulan Yolsuzlukla Mücadele Kurumu ile STK'ların yolsuzlukla mücadele de uzmanlaşmış personelin görevlendirildiği Bilgi ve İşbirliği Şebekesi ile işbirliği yapılmıştır. Buna göre şebekeye gelen yolsuzluk suçlarına yönelik başvurular Yolsuzlukla Mücadele Kurumu'na gönderilmekte ve alınan önemler sonucuna göre de başvuru sahibine bilgi verilmektedir. Bu faaliyet Hong Kong örneği ile benzerlik göstermektedir.

Diğer taraftan 2012 yılında kurulan ASAN hizmeti (Azerbaijan Service and Assessment Network) kamu alanında şeffaflığın sağlanması, karşılaşılan bürokratik engellerin ve rüşvetin ortadan kaldırılması anlamında önemli bir misyon yüklenmiştir.

Ancak “Yolsuzluğa Karşı Devletler Grubu” (GRECO)'nun da dönemsel olarak yolsuzlukla mücadele önlemlerinin izlenerek yayımladığı ülke raporunda da belirtildiği gibi Azerbaycan hükümetince çıkarılan kanunlar, mücadele politikaları ve önlemlere rağmen yolsuzluk Azerbaycan için en sorunlu alanlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır (Greco, agis, 2016).

İtalya ile bütünleşmiş olan kamusal gücün şahsi amaçlar için kötü niyetli kullanılması olarak da tanımlanan yolsuzluk şekli, eski zamanlardan bu tarafa halen yine İtalya için geçerliliğini sürdürmektedir. 1950'li yıllardan itibaren artan devlet müdahaleleri var olan yolsuzluklara yenilerini de katmıştır. Ülkenin kuzeyi ile güneyindeki kalkınmışlığı dengelemek için yapılan yatırımlar sonucu yeni yasadışı kazançlar ortaya çıkararak siyasi ve iş insanların daha da yakınlaşmasına neden olmuştur.

Siyasilerin, bürokratların veya ülkedeki en büyük iş insanlarının arasında yaygın olan yolsuzluk, ilerleyen dönemlerde mafya gibi oluşumların varlığıyla yeni boyutlara ulaşmıştır. Hatta mafyaların karıştığı yolsuzluklar siyasi yolsuzlukların önüne geçmiştir. 1992 yılında başlatılan Temiz Eller

Operasyonu'nun yolsuzluklara darbe vurulması beklenirken sadece aynı dönem içerisinde yargılar yapılmış, mahkumiyet kararları çıkmıştır. Ancak yalnızca cesur bazı savcı ve yargıçların açmış olduğu davalar neticesinde büyük umutlarla bitirileceği düşüncesi hayal kırıklığına uğramıştır. Davaların dönemsellik olması caydırıcılığını kısıtlamıştır. Medyanın da bağımsız olmaması yani siyasilerin kontrolünde olması şeffaf yönetimin önüne geçmektedir.

Sadece yargı organlarının desteğiyle mücadele beklemek pek de iyimser bir tablo olmayacaktır. Yasaların çok sayıda olması sadece hantallığa neden olmaktadır. Önemli olan kanunları adil bir şekilde uygulayabilmektir. Hong Kong' da olduğu gibi tamamen mücadele edebilecek bağımsız bir kuruluşun oluşturulması yerinde olacaktır. Ancak kurulacak bu kuruluşun hiçbir siyasinin veya mafyaların etkisi altında kalmaması gerekmektedir. Aynı şekilde medya ve sivil toplum kuruluşları da görevlerini yapabileceği ortama kavuşturulmalıdır. Tüm bunlar sonucunda İtalya, Avrupa Birliğinde önemli yer tutan gelişmiş ülkelerden birisi olmasına rağmen yolsuzlukla mücadele de sınıfta kalan ülkeler arasında kendisine yer bulmaktadır.

SONUÇ

Çok eski tarihlerden bugünlere kadar ülkelerin en temel sorunlarından birisi olarak karşımıza çıkan yolsuzluk, ister kamu sektöründe olsun ister özel sektörde olsun insan faktörü olan her alanda karşımıza çıkmaktadır. Hangi kurumda çalışıyor olunursa olunsun hemen hemen herkes kişisel menfaatlerini en önde tutmak isteyecektir. Ancak çalışan bu insanlar bir şekilde sahip olduğu yetki ve gücü kullanarak menfaat sağlayacak olurlarsa bunun adı yolsuzluk olacaktır. Çok çeşitli şekillerde yapılan söz konusu yolsuzluk eylemi dünyanın neresinde olursa olsun insanlarda iyi bir izlenim bırakmayacaktır. Bir ülkede ne kadar yolsuzluğa açık insan varsa toplum nezdinde bu eylemler daha normalleşecek ve hayat bu şekilde devam edecektir. Bu da kalkınmanın önündeki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak yolsuzluğa açık insan sayısı ne denli az ise ya da alınan önlemler ne kadar etkili olursa yolsuzluk uygulamaları bitmese bile en aza indirilecektir.

İçerisinde barındırdığı anlamların bir hayli fazla olmasından dolayı yolsuzluğun net bir yapılamamıştır. Ancak, yolsuzluk ulusal çapta bir iç sorun olmaktan çıkarak küreselleşen dünyanın her alanına yayılmaya başlamasıyla üzerinde durulması gereken ciddi bir sorun haline dönüşmüştür.

Bu anlamda birçok kuruluş araştırma yapmaya başlamış ve ülkelerin yolsuzluk algılarını sıralamaya başlamıştır. Bunların içerisinde en önemli sayılabilecek olan Uluslararası Şeffaflık Örgütü tarafından oluşturulmuş yolsuzluk algılama endeksidir. Söz konusu endeks faaliyetlerine başladığı 1995 yılında 41 ülkeyi sıralarken bugün ülke sayısı 180'e çıkmıştır. Ve yayınladığı raporlar tüm kesim tarafından önemsenmektedir.

Ekonominin bir devletin en temel yapı taşlarından birisi olması, yolsuzluğunda en başta ekonomiyi hedef alması dolayısıyla tüm dünyada her geçen gün yolsuzlukla mücadele kapsamında alınan önlemlerin ağırlığının arttığı görülmektedir.

Görülüyor ki, yolsuzluğu en aza indirebilmek için topyekün mücadele gereklidir. Sadece yargı organlarının mücadele etmesi görüldüğü üzere yeterli olmayacaktır. Kimsenin etkisi altında kalmadan ve küçük büyük ayırt etmeden var olan tüm yolsuzlukları araştırması için kurulacak bağımsız bir kuruluş gereklidir. Oluşturulan kuruluş ise üstün yetkilerle donatılmalı ve ancak bu şekilde yargı organları ile işbirliği yapılmalıdır. Devlet yöneticilerinin bu mücadeleye inanması ve yasal boşlukların giderilmesi bu anlamda önem arz edecektir. Topluma bu mücadele esasları anlatılarak yeterli destek sağlanmalıdır. Bağımsız medya toplumu bilinçlendirmek adına önemli roller üstlenmelidir. STK'lar mücadeleye işbirliği anlamında önemli yer tutmaktadır.

Unutulmaması gerek konu olarak yolsuzluk her geçen gün daha profesyonel ortamda yapılmakta olduğundan devletin önderliğinde tüm sektörlerin dikkate alması gereken temel bir sorundur. Ancak bu şekilde yolsuzluklar azaltılacak ülkelerin kalkınmasının önündeki en büyük engel ortadan kaldırılacaktır.

KAYNAKLAR

- BAĞIRZADE, R. E. (2007, Ocak). Kayıtdışı Ekonominin Temel Özendirici Faktörlerinden Biri Gibi Yolsuzluk ve Onunla Mücadelenin Azerbaycan Girişimleri. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, 11, 6.
- BALLI, K. (2004). Yolsuzlukla Mücadelede Bağımsız (Özerk) Kamu Kuruluşları ve HongKong ICAC Örneği. Amme İdaresi Dergisi, 37(2), 54-66.
- BAŞAK, C. (2008). Uluslararası Örgütlerin Yolsuzlukla Mücadeledeki Rolü. Polis Bilimleri Dergisi, 10(2), 92.
- Bbc (2014). İtalya, AB'de Yolsuzluk Şampiyonu, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/07/140720_italya_yolsuzluk, (Erişim Tarihi: 14.03.2020).
- Bbc (2018). İtalya'nın Yeni Yolsuzlukla Mücadele Stratejisinde Neler Var?, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46617198>, (Erişim Tarihi: 19 Nisan 2020).
- BERKSOY, T. ve YILDIRIM, N. E. (2017). Yolsuzluk Kavramına Genel Bir Bakış: Problemler Ve Çözüm Önerileri. Journal of Awareness (JoA), 1(2), 4.
- BOZKURT, Ö. ve ERGUN, T. (1998). Kamu Yönetimi Sözlüğü, Yayın No: 283. Ankara: TODAİE.
- CAN, İ. (2008). Türkiye'nin Yolsuzlukla Mücadelesine Hong-Kong ICAC Modeli Önerisi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- CİNGİ, S., TOSUN, U. ve GÜRAN, C. (2002). Yolsuzluk ve Etkin Devlet (1. baskı), Ankara: Ankara Ticaret Odası, Ümit Yayıncılık.
- Cnnturk (2017). Temiz Eller'den 25 Yaşında., <https://www.cnnturk.com/yazarlar/guncel/reha-erus/temiz-eller-25-yasinda>, (Erişim Tarihi: 19 Nisan 2020).
- ÇAHA, H. (2009, Mart). Türkiye'de Yolsuzluk: Yapısal Boyutlar ve Uygulama. Amme İdaresi Dergisi, 42(1), 105-106.
- ÇULPAN, R. (1980). Bürokratik Sistemin Yozlaşması. Amme İdaresi Dergisi, 13(2), 34.
- Ekodialog (2018). Yeraltı Ekonomisi, <http://www.ekodialog.com/yeralti-ekonomisi/yer-alti-ekonomisi-mafya-nedir.html>, (Erişim Tarihi: 14.03.2020).

- GÜL, H., MAKSÜDÜNOV, A, YUREKLI, E. ve AVCI, M. (2019). Yolsuzluk Algılama Endeksine Göre Türki Cumhuriyetlerin Durumu: Gelişmeler, Sorunlar ve Öneriler, Modern Entegrasyon Süreçleri ve Ekonomik Gelişmeler: Fırsatlar ve Tehditler Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları: 313 Kongreler Dizisi 42.
- GÜRAN, C. M. ve TOSUN, U. M. (2003). Yolsuzlukla Mücadele Olgusu ve Türkiye Açısından Bir Değerlendirme. H.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, 21(2), 152-153.
- Greco (2016). Compliance Report Azerbaijan. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016806fe9f2>, (Erişim Tarihi: 21.04.2020).
- HAMİDOV, R. (2016). Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklarla Mücadele Sürecinde Örgütlenme. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- HUI, W. (2013, Ekim.) Combating Corruption: The Hong Kong Experience. Tsinghua China Law Review, 6, 10.
- ICAC (2020). About Icac. <https://www.icac.org.hk/en/about/history/index.html>, (Erişim Tarihi: 18 Nisan 2020).
- İŞLER, K. ve TUTAR K. F. (2019). Yolsuzluk ve Ekonomik Etkileri: Türkiye Örneği. Atlas Journal, 5(17), 33.
- İtkib. (2011, Şubat). İtalya Ülke Raporu: Temel Ekonomik Göstergeler Genel ve Sektörel Bilgiler, İTKİB Genel Sekreterliği, www.ithib.org.tr > ulke_raporlari > italya_raporu_subat_2011_genel, (Erişim Tarihi: 14.03.2020).
- KUTLAR, A. ve DOĞANOĞLU, F. (2007). Kalkınma Sorunu, Ankara: Orion Yayınevi.
- Oskem (2020). Yolsuzluğun Tanımı, <http://www.oskem.org.tr/index.php/ana-sayfa/aile-sirketleri-icin-yolsuzlukla-mucadele-rehberi/yolsuzluk-nedir/>, (Erişim Tarihi: 08.03.2020).
- ÖZBARAN, H. M. (2003). Yolsuzluk ve Bu Alanda Mücadele Eden Uluslararası Örgütler ve Birimler. Sayıştay Dergisi, 50-51, 18.
- ÖZSEMERÇİ, K. (2003). Türk Kamu Yönetiminde Yolsuzluklar, Nedenleri, Zararları ve Çözüm Önerileri. Ankara: Sayıştay Başkanlığı.
- ÖZTÜRK, K. N. (2001, Mart). Yolsuzlukla Mücadelede İtalyadan Ders Alınabilir Mi?. Amme İdaresi Dergisi, 34(1), 2-8.

- Qwe (2020). Corruption in Azerbaijan, https://tr.qwe.wiki/wiki/Corruption_in_Azerbaijan, (Erişim Tarihi: 20.04.2020).
- REHİMLİ, R. (2014, Kasım). Devletin Yeniden Yapılanması Sürecinde Yolsuzlukla Mücadele (Azerbaycan Örneği), Ş. Durgun. (Editör). Akademik Hassasiyetler Dergisi. Özel Sayı (1), 115-120.
- Seffalık (2019). Yolsuzlukla Mücadele: Fikirler, Kurumlar ve Araçlar, <http://www.seffalik.org/wp-content/uploads/2019/08/Yolsuzlukla-M%C3%BCcadele-Politikalar%C4%B1.pdf>, (Erişim Tarihi: 20.04.2020).
- ŞİMŞEK, B. (2001). İşletmelerde Çıkar Çatışmasından Kaynaklanan Etik Sorunlar. İş Güç Endüstri İlişikleri ve İnsan Kaynakları Dergisi, 3(1), 1.
- TANZI, V. (2001). Dünya Çapında Yolsuzluk Nedenleri, Sonuçları, Boyutları, Çözüm Yolları (çev. G. Kösekahya). Maliye Dergisi, 138, 125-126. (Oriğinal makalenin yayım tarihi, 1998).
- TEPAV. (2006). Yolsuzlukla Mücadele, TBMM Raporu Bir Olgu Olarak Yolsuzluk: Nedenler, Etkiler, Çözüm Önerileri. (2. baskı), Ankara: TEPAV Yolsuzlukla Mücadele Kitapları-1.
- Tradingeconomics (2019). Hong Kong Corruption Rank 1995-2019 Data. <https://tradingeconomics.com/hong-kong/corruption-rank>, (Erişim Tarihi: 18.04.2020).
- Transparency (2011). Bribe Payers Index 2011. https://www.transparency.org/whatwedo/publication/bpi_2011, (Erişim Tarihi: 14.03.2020).
- Transparency (2019). Corruption Perceptions Index 2019. <https://www.transparency.org/cpi2019>, (Erişim Tarihi: 09.03.2020).
- Transparency (2020). Italy Needs Anti-Corruption Watchdog. https://www.transparency.org/news/pressrelease/italy_needs_anti_corruption_watchdog, (Erişim Tarihi: 19.04.2020).
- VANNUCCİ A. (2009), “The Controversial Legacy of ‘Mani Pulite’: a Critical Analysis of Italian Corruption and Anti-Corruption Policies”, Bulletin of Italian Politics, 1(2), 233.
- YAVAŞ, G. (2014, Kasım). Yolsuzluk ve Yolsuzlukla Mücadele Önlemleri; İtalya Örneği, Ş. Durgun. (Editör). Akademik Hassasiyetler Dergisi. Özel Sayı (1), 9-12. (Erişim Tarihi: 14.03.2020).

Türkiye’deki Büyük Ölçekli Mevduat Bankalarında Faiz Dışı Gelirlerin Banka Performansına Etkisi¹

Aylin ÇELİK KARA

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Uluslararası Finans ve Bankacılık Bölümü, Başkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0001-5589-1312
- ❖ **Mail:** aylincelikara@yahoo.com

Şenol BABUŞCU

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Uluslararası Finans ve Bankacılık Bölümü, Ticari Bilimler Fakültesi, Başkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0003-2870-6358
- ❖ **Mail:** babuscu@baskent.edu.tr

Adalet HAZAR

- ❖ **Kurum Bilgisi:** Uluslararası Finans ve Bankacılık Bölümü, Ticari Bilimler Fakültesi, Başkent Üniversitesi, Ankara, Türkiye
- ❖ **ORCID:** 0000-0002-1483-8360
- ❖ **Mail:** ahazar@baskent.edu.tr

¹ Bu çalışma İzmir Sosyal Bilimler Dergisi’nin 2021 yılı 3. Cilt 1. sayısında yayınlanmıştır.

GİRİŞ

Bankalarda gelir hesabı, kar-zarar hesabı olarak tanımlanan ve her faaliyet dönemi sonunda bankaların tüm gelir ve giderlerinin listelenerek faaliyet sonuçlarının kar ya da zarar olarak belirlenmesi ile oluşan özet bir tablodur. Bu tabloda gelir ve giderler esas olarak faiz gelirleri ile faiz giderleri ve faiz dışı gelirler ile faiz dışı giderler olarak ayrılmaktadır.

Faiz gelirleri içerisinde bankaların esas faaliyetleri olan faize dayalı hizmetler sonucunda elde edilen gelirler yer almaktadır. Faiz giderleri içerisinde bankanın asıl faaliyetlerini gerçekleştirmek için borç olarak aldığı her türlü fon için faiz ödemeleri bulunmaktadır.

Faiz dışı gelirler grubunda ise, bankanın ücret, komisyon vb. doğuran hizmetlerinden elde ettiği gelirler yer almaktadır. Bankaların verdikleri nakdi ve gayri nakdi kredilerden aldıkları ücret ve komisyonlar, portföylerindeki menkul değerlerin piyasa fiyatlarındaki artışlarından kaynaklanan sermaye kazançları, kambiyo işlemlerinden sağlanan gelirler, banka iştirak ve bağlı ortaklıklarından alınan kar payları ve olağan faaliyetler dışında kalan faaliyet gelirleri ve diğer gelirler faiz dışı gelirler içerisinde yer almaktadır (Selçuk ve Tunay, 2014). Bankaların faaliyetlerini gerçekleştirmek için katlandığı her türlü işletme gideri ile ana faaliyet alanı dışında yaptığı her türlü ödemeler (verilen komisyon, kambiyo zararı, sermaye piyasası işlem zararı vb.) faiz dışı giderlerini oluşturmaktadır.

Bankaların bilanço dışı işlemlerinin artması, yeni hizmetler üretmeleri, kambiyo, sermaye ve vadeli işlemler piyasalarındaki gelişmeler, bankaların faiz dışı gelirlerinde artış imkanı sağlamaktadır. (Akgüç, 2007)

Geleneksel anlamda kredilendirme, kaynak bankanın varlıklarında bire bir artış gerektirmektedir. Burada borç veren önemli bir zarar riski üstlendiğinden destekleyici sermaye miktarını artırması beklenmektedir. Dolayısıyla, faiz gelirini artırmak, rekabet ortamında yapılması zor olan faiz oranını veya kredi hacmini artırmayı gerektirmektedir. Daha fazla kredi, daha fazla temerrüt riski oluşturmaktadır. Faiz dışı geliri artırmak ise her zaman varlıklarda veya riskte bir artış gerektirmemektedir. Bu sebeple bankaların karlılıklarını artırmak için net faiz gelirine daha az ve faiz dışı gelire daha çok güvenmesi gerektiğine inanılmaktadır. (Koch ve MacDonald, 2014)

Türkiye’de bankacılık sektörü 2000’li yıllardan itibaren geleneksel bankacılık faaliyetlerinden geleneksel olmayan bankacılık faaliyetlerine yönelmeye başlamıştır. Bu dönemde teknolojideki ilerleme, enflasyon ve faiz oranlarındaki düşüş banka kar marjlarını azaltmıştır. Bu sebeple bankalar gelir kayıplarını önleyebilmek amacıyla müşterileri için yeni hizmetler geliştirmişler ve mevcutta sunmakta oldukları hizmetler için ücret ve komisyon bedelleri almaya başlamışlardır. Sunulan bu tür hizmetlere örnek olarak, fon transferi, vergi ve fatura ödeme hizmetleri gibi çeşitli ödeme hizmetleri, saklama hizmetleri verilebilir (Uzun ve Berberoğlu, 2019). Bankaların müşterilerine sundukları ürün ve hizmetlerden aldıkları ücretlere kredi kartı yıllık işletim ücreti, kredi kartı nakit çekim ücreti, kredi kartı işlem ücretleri, EFT ücreti, havale ücreti, swift ücreti, hesap işletim ücreti, ekstre masrafı, dekont masrafı, kredi dosya masrafı, ortak ATM kullanım ücretleri gibi bankacılık hizmetlerinden alınan ücretler, aktiflerin satışından elde edilen gelirler, kiralık kasa ücretleri, merkezi kayıt kuruluşu ücretleri sayılabilir. Alınan hizmet ve masraf bedelleri bankalar için önemli bir rekabet aracı haline gelmiştir.

Bu kapsamda, çalışmanın Türk mevduat bankalarında faiz dışı gelirlerin banka performansına etkisini büyük ölçekli bankalar kapsamında inceleyerek literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir.

LİTERATÜR İNCELEMESİ

Bu bölümde, literatürde yer alan faiz dışı gelirler ve banka performansı üzerindeki etkisi ile ilgili çalışmalara yer verilmektedir.

Stiroh (2002) çalışmasında, ABD bankacılık sektöründeki ücret geliri, alım-satım geliri ve diğer faiz dışı gelirlerdeki artış ile ilgili olarak potansiyel çeşitlendirmenin faydalarını değerlendirmektedir. Banka bazında bakıldığında, net faiz geliri ile faiz dışı gelirin büyüme oranlarının daha fazla ilişkili hale geldiği görülmektedir. Faiz dışı gelire özellikle alım-satım gelirine daha fazla bağımlılık, daha yüksek risk ve daha düşük riske-uyarlanmış karla ilişkili olmaktadır. Çalışma bulguları göstermektedir ki, daha az belirgin bir çeşitlendirme, faiz dışı gelire doğru yönelen değişimden fayda sağlamaktadır.

Demirgüç-Kunt ve Huizinga (2009) nın yaptıkları çalışma, 2007 mali krizine yol açan 101 ülkede 1,334 bankadan oluşan uluslararası bir örnekleme kullanarak banka faaliyetlerinin ve kısa vadeli finansman stratejilerinin banka riski ve getirileri üzerindeki etkilerini incelemektedir. Alım-satım gibi faiz

dışı gelir getirici faaliyetlerdeki genişleme, varlıkların getiri oranını artırmakta ve çok düşük seviyelerde bazı risk çeşitlendirme faydaları sunabilmektedir. Ağırlıklı olarak faiz dışı gelir elde etmeye veya mevduat dışı fonlara yönelmeye dayanan bankacılık stratejileri çok riskli olmuş ve bu ABD yatırım bankacılığı sektörünün çöküşüyle tutarlı olarak gerçekleşmiştir.

Hidayat ve diğ. (2012) yaptıkları çalışma, 2002-2008 döneminde ürün çeşitliliği ile banka riski arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Analiz sonuçları, ürün çeşitlendirmesinin banka riski üzerindeki etkisinin büyük ölçüde bankanın varlık büyüklüğüne bağlı olduğuna dair net kanıtlar göstermektedir. Özellikle, küçük ölçekli bankalar için ürün çeşitlendirme derecesinin banka riskiyle ilişkisi negatif yönlü olarak saptanmıştır. Büyük ölçekli bankalar için ise, ürün çeşitlendirmesinin derecesi banka riskiyle pozitif yönde ilişkilidir. Bu bulgu, bankaları geleneksel olmayan faaliyetlere daha fazla dahil olmaya teşvik eden deregülasyonun, Endonezya'da büyük ölçekli bankaların önemli bir rol oynadığı genel bankacılık sistemi üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olabileceğini göstermektedir.

Williams ve Rajaguru (2012) nın yaptıkları çalışmada, Avustralya'daki banka ücret gelirleri ile banka net faiz marjları arasındaki ilişki ele alınmıştır. Banka ücret gelirlerindeki artışlar, net faiz marjındaki düşüşleri desteklemek için kullanılmıştır. Marj gelirlerindeki azalmalarla ilişkili ücret gelirlerinin büyüklüğündeki artış, net faiz marjındaki düşüşten daha küçüktür ki bu da banka hizmetlerini kullananlarının lehine net varlık transferi sonucunu getirmektedir. Ancak, banka hizmetlerinin tüm kullanıcıları eşit oranda kazanmamıştır. Ücret gelirlerindeki genel artış, marj gelirindeki azalmadan marjinal olarak daha fazla olmaktadır.

Köhler (2013) çalışmasında, bankaların faiz dışı gelir payının 2002-2010 dönemi için Alman bankacılık sektöründe risk üzerindeki etkisini incelemiştir. Doğrusal ve nicel regresyon tahminçiler kullanılarak, faiz dışı gelirin risk üzerindeki etkisinin bir bankanın iş modeline bağlı olduğu saptanmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular göstermektedir ki yatırım bankaları, kooperatif bankaları ve diğer ticari bankalar faiz dışı gelir paylarını artırdıklarında daha istikrarlı hale gelmektedirler. Çalışma bulgularına göre, faiz dışı gelir elde etmek için kullanılan faaliyetler, ticaret ve yatırım odaklı bankalar arasında önemli ölçüde farklılık göstermektedir.

Wang ve Sun (2015) çalışmalarında, Çin'deki ticari bankaların faaliyetlerini düzenli bir finansal sistem altında faiz dışı gelir işletmesine

dönüştürmelerinin karlılık ve risk verimliliği üzerindeki etkilerini araştırmaktadırlar. Mevduat faiz oranına ilişkin düzenlemeye ve müşteriler tarafından üstlenilmesi gereken risk varsayımına bağlı olarak komisyon ve ücret gelirlerinin risk verimliliğini önemli ölçüde azalttığı görülmektedir

Batten ve Vo (2016) nun yaptıkları çalışma, bankaların yurtiçi varlık portföylerini sadece mevduatlardan finanse etmesini ve Vietnam'da gelişmekte olan piyasalarda faaliyet gösteren ticari bankalardaki risk değişimini araştırmaktadır. Bu bankaların gelir çeşitlendirme stratejileri ile genel risk seviyeleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Sonuçlar, faiz dışı gelir faaliyetlerine geçiş yapan ticari bankaların daha yüksek risk seviyeleriyle karşı karşıya olduklarını göstermektedir. Bu bulgu, çeşitlendirmenin bir risk azaltma stratejisi olduğunu ve daha geniş etkileri olduğunu iddia eden teorilerle çelişmektedir. Analiz, diğer gelişmekte olan pazarlarda bu sorunları değerlendirmek için bir çerçeve sağlamaktadır.

Louzis ve Vouldis (2017) nin yaptıkları çalışma, dinamik panel veri teknikleri ve 2004-2011 döneminde Yunan ticari bankacılık sistemini kapsayan özel denetim verilerini içeren bir veri setini kullanarak, Yunanistan'daki bankaların uyguladığı kâr stratejisini analiz etmektedir. Faiz dışı gelir, daha verimli bankaların kullandıkları dolaylı bir rekabet aracını temsil eden faiz dışı gelir olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım, faiz dışı gelirin istikrarlı ücretler bileşeni ve değişken ticari gelire ayrıştırılmasıyla açıklanmaktadır. Ayrıca, net faiz gelirinin esas olarak bankaların piyasa gücünden ve işletme maliyetlerinden etkilendiği, daha verimli bankaların ise faiz dışı gelirlerini artırmak için çekirdek mevduat tabanlarını kullandığı ispatlanmıştır. Ayrıca, makroekonomik gelişmeler, iktisadi faaliyet açısından döngüsel olduğu tespit edilen her iki gelir bileşenini de etkilemektedir.

Chen ve diğ. (2017) nin yaptıkları çalışma, banka riski ile faiz dışı gelirin (alım-satım ve alım-satım dışı) etkileşimini test etmektedir. Banka faiz dışı gelirleri, hem alım-satım hem de alım-satım dışı gelir bileşenleri, banka riskini olumlu ve önemli ölçüde etkilemektedir. Bulgular, bankaların geleneksel olmayan iş kollarına yönelme kararının yüksek riskli bankalardaki risklerle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Faiz dışı gelirler riski artırmakta ve genellikle en büyük etki aşırı riskli bankalarda görülmektedir. Bu, faiz dışı gelir faaliyetlerinin kaldıraç etkisinin yüksek riskli bankalarda daha büyük olduğu anlamına gelmektedir.

Wang ve Lin (2018) in yaptıkları çalışma, çeşitlendirilmiş gelir yapılarının Çin'deki ticari bankaların riski üzerindeki etkilerini araştırmaktadır. 2006-2016 döneminde Çin'in 101 farklı bankasından (büyük ve küçük ölçekli bankalar dahil) 1,111 örnek seçilmiştir. Nihai sonuçlar, faiz dışı gelirin payı veya çeşitlendirme seviyesi arttığında Çin'deki bankacılık sektörünün işletme istikrarının düşeceğini göstermektedir. Bulgular, araştırmacıların çeşitlendirilmiş bir stratejinin bankacılık risklerini azaltabileceğini düşündükleri önceki çalışmalardan oldukça farklı sonuçlar göstermektedir.

Meng ve diğ. (2018) nin yaptıkları çalışma, Çin ticari bankalarının gelir çeşitlendirme kararlarının belirleyicilerinin bir analizini sunmaktadır. 2003-2010 dönemi için Çin'deki 88 yerel bankadan oluşan bir panel veri seti kullanılarak, banka çeşitlendirmesinin çeşitli yönetsel yetenekleri yansıttığı saptanmıştır. Bankacılık varlıklarının gayri safi yurtiçi hasılaya oranının daha yüksek olması ve daha düşük faiz marjı, daha yüksek bir çeşitliliğe yol açmaktadır.

Roberto ve Wibowo (2018) çalışmaları Endonezya, Malezya, Filipinler, Tayland ve Çin'deki piyasa gücünün ve mülkiyet türünün bankanın gelir çeşitliliği üzerindeki etkilerini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bankalar, kârlılık düzeyini dengelemek için gelir kaynaklarını çeşitlendirmektedir. Bankanın piyasa gücü, gelir çeşitlendirme çabalarını etkileyen kritik bir faktördür. 2012-2016 döneminde 80 banka verisi kullanılan çalışmada elde edilen sonuçlara göre, daha yüksek piyasa gücüne sahip bankaların Filipinler dışında daha fazla faiz dışı gelir elde ettikleri saptanmıştır. Ayrıca, alt örnekleme elde edilen tutarlı bulgulara göre, kamu mülkiyetinin pazar gücü ile gelir çeşitliliği arasındaki ilişkiyi artırdığı kanıtlanmıştır. Yabancı mülkiyetinin, Tayland dışında, pazar gücü ile gelir çeşitliliği arasındaki ilişkiyi artırdığı saptanmıştır.

Kamani (2019)' nin yaptığı çalışma, geleneksel olmayan bankacılık faaliyetlerinin bankaların sistemik riske maruz kalma durumları üzerindeki etkilerinin banka büyüklüğüne göre nasıl farklılaştığını analiz etmektedir. Çalışma sonuçları incelendiğinde, geleneksel olmayan bankacılık faaliyetlerinin sadece küçük ölçekli bankalar için sistemik riske maruz kalma riskini artırdığı görülmektedir. Ayrıca, ticari faaliyetler sadece küçük ölçekli bankaların sistemik riske maruz kalma riskini artırmaktayken, komisyonlar ve ücret faaliyetleri sadece büyük ölçekli bankaların sistemik riske maruz kalma riskini artırmaktadır.

Baum ve diğ. (2020) nin yaptıkları çalışma, finansal sektörde belirsizliğin etkilerini incelemektedir. Dengesiz bir panel veri seti kullanılarak yapılan çalışma, enflasyon belirsizliğinin özel sektör kredisinin kullanılabilirliğini azalttığını göstermektedir. Düşük getiri ve faiz dışı gelir faaliyetlerine artan bağımlılık, bankaların verimliliğine ve operasyonel performansına zarar vermektedir. Çalışma bulguları ekonomik olarak anlamlı bulunmuştur ve belirsizliğin finans sektörünün genel sağlığını tehdit ettiğine dair kanıt sağlamaktadır.

Brunnermeier ve diğ. (2020)' nin yaptıkları çalışma, faiz dışı gelirin ABD bankaları için toplam sistemik risk ile pozitif yönde ilişkili olduğunu bulmuştur. Toplam sistemik riskin üç bileşene ayrıştırıldığı bu çalışmada, faiz dışı gelir ile bankanın kuyruk riski ve birbirine bağımlılık riski arasında pozitif ilişki saptanmıştır. Faiz dışı gelir ile bankanın makroekonomik ve finans faktörlerine maruz kalması arasında ilişki bulunmamıştır. Ayrıca, faiz dışı gelirin faiz gelirine göre daha değişken olduğu ve aralarında negatif ilişki olduğu görülmüştür. Çalışma sonuçları, alım satım ve diğer faiz dışı gelirlerin sistemik riskle pozitif yönde ilişkili olduğunu kanıtlamaktadır.

YÖNTEM

Veri Seti

Kullanılan veri setine, katılım bankaları faiz olgusu olmaması ve kalkınma ve yatırım bankalarının mevduat toplama yetkisine sahip olmamaları sebebiyle dahil edilmemişlerdir. Çalışmanın kapsamını Türkiye'de bankacılık sektöründe yer alan ve bankacılık sektörü aktif toplamının yüzde 81,5'ini oluşturan büyük ölçekli mevduat bankaları oluşturmaktadır. Bu kapsamda, Türkiye Bankalar Birliği (TBB) Eylül 2020 itibarıyla 7 mevduat bankasının verisi kullanılmıştır. Çalışmada verisi kullanılan mevduat bankaları Akbank T.A.Ş., Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş., Türkiye Garanti Bankası A.Ş., Türkiye Halk Bankası A.Ş., Türkiye İş Bankası A.Ş., Türkiye Vakıflar Bankası T.A.O. ve Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.' dir. Çalışma dönemi olarak 2009Ç1-2020Ç3 kullanılmıştır. Analizde kullanılan veriler Türkiye Bankalar Birliği internet sayfasından temin edilmiştir.

Çalışmanın yöntemi olarak literatürde incelenen benzer çalışmalara da uygun olarak panel veri analizi tercih edilmiştir. (Williams ve Rajaguru 2012, Meng ve diğ. 2012, Louzis ve Vouldis 2017, Uzun ve Berberoğlu 2019, Baum

ve diğ. 2020). Panel veri analizi, örnekteki her kesitsel birim için zaman serisi içermektedir.

Çalışmada kullanılan ekonometrik model aşağıda gösterilmektedir:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_{1it}X_{1it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + u_{it} \quad (i=1, 2, \dots, N) \quad (t=1, 2, \dots, T) \quad (1)$$

Y=Bağımlı Değişkeni, X= Bağımsız Değişkeni, β_0 = Sabit Terimi, β =Eğim Katsayısını, i= Yatay Kesit Birimlerini, t= Ölçümün Gözlemlendiği Zamanı, u=Hata Terimini göstermektedir (Uzun ve Berberoğlu, 2019).

Tablo 1. Değişkenler ve Açıklamaları

	Değişken	Ölçüm	Notasyon	Augmented Dickey Fuller (ADF) Test
Bağımlı Değişkenler	Banka Performans Göstergesi	Aktif Karlılığı = Net Kar / Toplam Aktifler	ROA	Dickey-Fuller =-5,922 Lag order =2 p < 0,01
		Öz Kaynak Karlılığı = Net Kar / Toplam Öz Kaynaklar	ROE	Dickey-Fuller =-5,401 Lag order =2 p < 0,01
		Net Faiz Marjı = Net Faiz Geliri / Toplam Aktifler	NIM	Dickey-Fuller =-11, 286 Lag order =2 p < 0,01
Bağımsız Değişken	Faiz Dışı Gelirler	Net Faiz Dışı Gelirler / Toplam Varlıklar	FDGTA	Dickey-Fuller =-6,973 Lag order =2 p = 0,01
Kontrol Değişkenleri	Sermaye Yeterliliği	Toplam Öz Kaynaklar / Toplam Aktifler	TOA	Dickey-Fuller =-4,832 Lag order =2 p < 0,01
	Bilanço Yapısı	Toplam Krediler ve Alacaklar / Toplam Aktifler	TKA	Dickey-Fuller =-3,877 Lag order =2 p = 0,016
	Mevduatlar	Toplam Mevduatın Doğal Logaritması	LOGMEV	Dickey-Fuller =-3,917 Lag order =2 p = 0,013
	Gelir Gider Yapısı	Personel Giderleri / Faaliyet Giderleri	PGDFG	Dickey-Fuller =-4,496 Lag order =2 p < 0,01

Literatürdeki çalışmalarda bankalardaki performans göstergesi olarak aktif karlılığı (ROA), öz kaynak karlılığı (ROE) ve net faiz marjı (NIM) kullanılmıştır (Alper ve Ambar 2011, Menicucci ve Paolucci 2016, Batten ve Vo 2019, Baum ve diğ.2020, Yağcılar ve Kalaycı 2020). Bu sebeple bu çalışmada üç modelde bağımlı değişken olarak ROA, ROE ve NIM kullanılmıştır. Modellerde bağımsız değişken olarak faiz dışı gelirlerin ölçüsü olarak bankaların net faiz dışı gelirlerinin toplam aktiflere oranı (FDGTA) kullanılmıştır (Bian ve diğ. 2015, Atik 2019, Mahajan ve diğ. 2012, Bhatia ve diğ. 2012, Brunnermier ve diğ. 2020, Williams ve Rajaguru 2012, Louzis ve Vouldis 2017). Ayrıca literatürde görüldüğü şekilde banka performansı üzerinde etkisi olan kontrol değişkenleri modele eklenmiştir (Wang ve Lin

2018, Atik 2019, Uzun ve Berberoğlu 2019). Kontrol değişkenleri olarak Toplam Öz Kaynaklar/Toplam Aktifler (TOA), Toplam Krediler ve Alacaklar/Toplam Aktifler (TKA), Toplam Mevduatın Doğal Logaritması (LOGMEV), Personel Giderleri/Diğer Faaliyet Giderleri (PGDFG) kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin hesaplanmasına ilişkin açıklayıcı bilgiler ile değişkenlerin durağanlık (birim kök) test sonuçları Tablo 1.'de yer almaktadır. ADF test sonuçlarından görülebileceği gibi modellerdeki bağımlı ve bağımsız değişkenler için birim kök tespit edilmemiştir.

Tablo 2. Çapraz Korelasyon Katsayıları ve Çoklu Bağlantı Test Sonuçları

	ROA	ROE	NIM	FDGTA	TOA	TKA	LOGMEV	PGDFG
ROA	1							
ROE	-	1						
NIM	-	-	1					
FDGTA	0,357	0,160	0,535	1				
TOA	0,414	-0,048	0,134	0,368	1			
TKA	-0,618	-0,650	-0,245	-0,164	-0,177	1		
LOGMEV	-0,577	-0,494	-0,239	-0,443	-0,237	0,436	1	
PGDFG	-0,383	-0,263	-0,307	-0,269	-0,261	-0,112	0,604	1
VIF	-	-	-	1,38	1,22	1,32	2,29	1,70

Tablo 2., modellerde yer alan değişkenler arasındaki çapraz korelasyon katsayılarını ve bağımsız değişkenlere ilişkin varyans büyütme faktörünü (VIF) göstermektedir. Tablodan da görülebileceği üzere modelde yer alan değişkenler için çoklu bağlantı sorunu bulunmamaktadır.

Panel veri analizi kullanılarak yapılan çalışmada, yatay kesit oluşturan unsur bankalar olmakta ve bankaların aynı ülkede aynı ekonomik koşullarda faaliyet göstermesi yatay kesitlerin bağımlı olabileceği sonucunu mümkün kılmaktadır. Yatay kesit bağımlılığı sorunu Perasan CD test ve Breusch-Pagan LM test kullanılarak sınanmıştır (Yağcılar ve Kalaycı, 2020). Test sonuçları yatay kesit bağımlılığı bulunduğu yönünde bulgular vermiştir. Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları Tablo 3.'de yer almaktadır.

Üç modelde de yatay kesit bağımlılığı saptandığı için ikinci nesil birim kök testi (CADF testi) uygulanmıştır (Yağcılar ve Kalaycı, 2020). Modeller için test sonuçları Tablo 4.'de yer almaktadır.

CADF testi sonuçlarına bakıldığında, Tablo 4.'de görüldüğü şekilde bağımsız değişkenin ROA olarak alındığı ilk modelde, FDGTA ve PGDFG değişkenleri anlamsız bulunmuştur. Bu değişkenlerin birim kök içermelerinden dolayı birinci farkları alınarak durağan hale getirilmişlerdir. Fark değerleri Tablo 4.'de yer almaktadır. Diğer değişkenlerin durağan

oldukları saptanmıştır. ROE ve NIM bağımlı değişkenlerinin kullanıldığı diğer modellerdeki tüm değişkenlerin durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Testleri

Model 1: Bağımlı Değişken= ROA		
	Ki-kare / z Değeri	Olasılık
Breusch-Pagan LM Testi	255,17	p <0,01
Pesaran CD Testi	14,535	p <0,01
Model 2: Bağımlı Değişken= ROE		
	Ki-kare / z Değeri	Olasılık
Breusch-Pagan LM Testi	220,49	p <0,01
Pesaran CD Testi	13,097	p <0,01
Model 3: Bağımlı Değişken= NIM		
	Ki-kare / z Değeri	Olasılık
Breusch-Pagan LM Testi	171,31	p <0,01
Pesaran CD Testi	9,10	p <0,01

Tablo 4. İkinci Nesil Birim Kök Test Sonuçları (CADF Testi)

Bağımsız Değişken	Model 1: Bağımlı değişken ROA		Model 2: Bağımlı değişken ROE		Model 2: Bağımlı değişken NIM	
	t-ist	p-değeri	t-ist	p-değeri	t-ist	p-değeri
ROA	7,932	0,00	3,183	0,002	-6,154	0,00
FDGTA	-0,568*	0,570	-1,841	0,067	-8,203	0,00
dFDGTA	4,864	0,00	-	-	-	-
TOA	-1,731	0,085	3,595	0,00	4,135	0,00
TKA	4,520	0,00	4,545	0,00	1,831	0,068
LOGMEV	5,112	0,00	5,195	0,00	5,892	0,00
PGDFG	-0,911*	0,363	-1,954	0,052	-4,656	0,00
dPGDFG	-2,622	0,009	-	-	-	-

Not: * sembolü %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olmayan katsayıları göstermektedir.

Hipotezler ve Ekonometrik Model

Çalışmada kullanılan hipotezler aşağıda yer almaktadır:

H1: Net faiz dışı gelirlerin toplam aktiflere oranının aktif karlılığı üzerinde pozitif yönlü etkisi bulunmaktadır.

H2: Net faiz dışı gelirlerin toplam aktiflere oranının öz kaynak karlılığı üzerinde pozitif yönlü etkisi bulunmaktadır.

H3: Net faiz dışı gelirlerin toplam aktiflere oranının net faiz marjı üzerinde negatif yönlü etkisi bulunmaktadır.

Çalışmada üç model kullanılmıştır:

Birinci modelde Net Faiz Dışı Gelirler/Toplam Aktifler oranının Aktif Karlılığı (ROA) üzerindeki etkisi incelenmiştir:

$$ROA_{it} = \beta_0 + \beta_1 (FDGTA)_{it} + \beta_2 (TOA)_{it} + \beta_3 (TKA)_{it} + \beta_4 (LOGMEV)_{it} + \beta_5 (PGDFG)_{it} + u_{it} \quad (2)$$

İkinci modelde Net Faiz Dışı Gelirler/Toplam Aktifler oranının Öz Kaynak Karlılığı (ROE) üzerindeki etkisi incelenmiştir:

$$ROE_{it} = \beta_0 + \beta_1 (FDGTA)_{it} + \beta_2 (TOA)_{it} + \beta_3 (TKA)_{it} + \beta_4 (LOGMEV)_{it} + \beta_5 (PGDFG)_{it} + u_{it} \quad (3)$$

Üçüncü modelde Net Faiz Dışı Gelirler/Toplam Aktifler oranının Net Faiz Marjı (NIM) ile ilişkisi incelenmiştir:

$$NIM_{it} = \beta_0 + \beta_1 (FDGTA)_{it} + \beta_2 (TOA)_{it} + \beta_3 (TKA)_{it} + \beta_4 (LOGMEV)_{it} + \beta_5 (PGDFG)_{it} + u_{it} \quad (4)$$

BULGULAR

Çalışmada öncelikle Havuzlanmış OLS regresyon sonuçları ile Sabit Etki Modeli F-test ile karşılaştırılmıştır.

Tablo 5. Havuzlanmış OLS Regresyon, Sabit Etki, Sabit Zaman Etki ve Rassal Etki Modellerinin Karşılaştırılması (Model 1: Bağımsız Değişken ROA)

Bağımsız Değişkenler	Havuzlanmış OLS Regresyon (Pooled OLS)	Sabit Etki Modeli (Fixed Effect)	Sabit Zaman Etki Modeli (Time-Fixed Effect)	Rassal Etki Modeli (Random Effect)
FDGTA	0,019 (0,480)	0,017 (0,028)	0,0341 (0,066)	0,018 (0,031)
TOA	0,082*** (0,013)	0,128*** (0,019)	0,086*** (0,022)	0,085*** (0,012)
TKA	-0,029*** (0,003)	-0,023*** (0,004)	-0,010* (0,004)	-0,029*** (0,003)
LOGMEV	-0,321*** (0,040)	-0,392*** (0,054)	-0,506* (0,212)	-0,328*** (0,041)
PGDFG	0,003 (0,003)	0,003 (0,003)	-0,002 (0,003)	0,003 (0,003)
R ²	0,56	0,61	0,78	0,57
F-istatistiği	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01

F-test sonuçları: F=4,49 p < 0,01 Panel Etkisi var. Sabit Zaman Etki Modeli uygundur.

Lagrange Multiplier Test (Breusch-Pagan) Test sonuçları: Ki-kare=184,18 p<0,01 Panel etkisi var.

Hausman Test Sonuçları: Ki-kare=344,53 p<0,01 Sabit Zaman Etki Modeli uygundur.

Not: *, ** ve *** sırasıyla %5, %1 ve %01 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Çalışmada kullanılan üç modelde de panel etkisi saptanmış ve Sabit Etki Modeli kullanılması yönünde bulgular elde edilmiştir. Sonrasında zaman etkisini sınamak için F-testi yapılmış ve üç model için de Sabit Zaman Etkisi Modeli kullanılması yönünde sonuçlar elde edilmiştir. Sonrasında Havuzlanmış OLS ve Rassal Etki Modeli LM test ile karşılaştırılmıştır. Çalışmadaki üç model için de panel etkisi saptanmıştır. Uygun model seçimi için Rassal Etki ve Sabit Zaman Etki Modelleri Hausman Testi ile karşılaştırılmıştır. Çalışmadaki üç model için Hausman test sonuçlarından Sabit Zaman Etki Modeli kullanılması yönünde sonuçlar elde edilmiştir. Modellere ait sonuçlar Tablo 5., Tablo 6. ve Tablo 7.'de yer almaktadır.

Tablo 6. Havuzlanmış OLS Regresyon, Sabit Etki, Sabit Zaman Etki ve Rassal Etki Modellerinin Karşılaştırılması (Model 2: Bağımsız Değişken ROE)

Bağımsız Değişkenler	Havuzlanmış OLS Regresyon (Pooled OLS)	Sabit Etki Modeli (Fixed Effect)	Sabit Zaman Etki Modeli (Time-Fixed Effect)	Rassal Etki Modeli (Random Effect)
FDGTA	0,250 (0,405)	0,743. (0,379)	0,685 (0,597)	0,703. (0,378)
TOA	-0,742*** (0,128)	0,005 (0,191)	-0,908*** (0,242)	-0,081 (0,181)
TKA	-0,383*** (0,029)	-0,352*** (0,046)	-0,346*** (0,051)	-0,348*** (0,043)
LOGMEV	-1,932*** (0,536)	-0,139** (0,801)	-10,047*** (2,301)	-2,236** (0,752)
PGDFG	-0,048** (0,018)	-0,032 (0,021)	-0,142*** (0,036)	-0,031 (0,020)
R ²	0,53	0,57	0,72	0,57
F-istatistiği	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01
F-test sonuçları: F=15,606 p < 0,01 Panel Etkisi var. Sabit Etki Modeli uygundur. F-test sonuçları: F=3,051 p < 0,01 Sabit Zaman Etki Modeli uygundur. Lagrange Multiplier Test (Breusch-Pagan) Test sonuçları: Ki-kare=167,1 p<0,01 Panel etkisi var. Hausman Test Sonuçları: Ki-kare=26,392 p<0,01 Sabit Zaman Etki Modeli uygundur.				

Not: ., *, ** ve *** sırasıyla %10, %5, %1 ve %0,1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Tablo 7. Havuzlanmış OLS Regresyon, Sabit Etki, Sabit Zaman Etki ve Rassal Etki Modellerinin Karşılaştırılması (Model 3: Bağımsız Değişken NIM)

Bağımsız Değişkenler	Havuzlanmış OLS Regresyon (Pooled OLS)	Sabit Etki Modeli (Fixed Effect)	Sabit Zaman Etki Modeli (Time-Fixed Effect)	Rassal Etki Modeli (Random Effect)
FDGTA	0,903*** (0,078)	1,082*** (0,073)	-0,526*** (0,042)	0,972*** (0,076)
TOA	-0,076** (0,025)	0,073* (0,037)	0,055** (0,017)	-0,023 (0,028)
TKA	-0,030*** (0,006)	-0,011 (0,009)	0,005 (0,004)	-0,022*** (0,006)
LOGMEV	0,495*** (0,103)	0,291. (0,155)	-0,859*** (0,161)	0,407*** (0,115)
PGDFG	-0,022*** (0,004)	-0,014*** (0,004)	-0,008** (0,003)	-0,019*** (0,004)
R ²	0,39	0,50	0,96	0,43
F-istatistiği	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01	p < 0,01
F-test sonuçları: F=14,874 p < 0,01 Panel Etkisi var. Sabit Etki Modeli uygundur.				
F-test sonuçları: F=61,853 p < 0,01 Sabit Zaman Etki Modeli uygundur.				
Lagrange Multiplier Test (Breusch-Pagan) Test sonuçları: Ki-kare=71,968 p<0,01 Panel etkisi var.				
Hausman Test Sonuçları: Ki-kare=597,93 p<0,01 Sabit Zaman Etki Modeli uygundur.				

Not: ., *, ** ve *** sırasıyla %10, %5, %1 ve %0,1 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Çalışmada daha sonra ekonometrik varsayımlar test edilmiştir ve bu kapsamda heteroskedasite ve birimlerarası korelasyon testleri yapılmıştır. Test sonuçları Tablo 8.'de yer almaktadır.

Tablo 8. Ekonometrik Varsayım Testleri (Sabit Zaman Etki Modeli)

Heteroskedasite Testi (Breusch-Pagan Test)		
Model 1: Bağımlı Değişken = ROA		
BP = 20,219	df = 5	p-değeri = 0.0012
Model 2: Bağımlı Değişken = ROE		
BP = 66,416	df = 5	p-değeri < 0,01
Model 3: Bağımlı Değişken = NIM		
BP = 16,253	df = 5	p-değeri < 0,01
Birimlerarası Korelasyon Testi (Breusch-Godfrey/Wooldridge Test)		
Model 1: Bağımlı Değişken = ROA		
Ki-kare = 267,21	df = 47	p-değeri < 0,01
Model 2: Bağımlı Değişken = ROE		
Ki-kare = 257,92	df = 47	p-değeri < 0,01
Model 3: Bağımlı Değişken = NIM		
Ki-kare = 174,31	df = 47	p-değeri < 0,01

Sonuçlarda da görüldüğü şekilde üç modelde de heteroskedasite ve birimlerarası korelasyon sorunu bulunmaktadır. Bu sorunlar tutarsızlığa sebep olmamakta ancak modelin etkinliğini etkilemektedir. Her iki sorunun

varolması ve sabit zaman etkiler modelinin kullanılması sebebiyle, üç model için literatüre de uygun olarak Arrelano tahmincileri kullanılmıştır (Torres-Reyna, 2010). Arrelano tahmincileri kullanılarak gerçekleştirilen panel regresyon sonuçları Tablo 9.'da yer almaktadır.

Tablo 9. Panel Regresyon Analiz Sonuçları (Sabit Zaman Etki Modeli)

Bağımsız Değişkenler	Katsayılar		
	Model 1 Bağımlı Değişken = ROA	Model 2 Bağımlı Değişken = ROE	Model 3 Bağımlı Değişken = NIM
FDGTA	0,034*** (0,008)	0,685. (0,399)	-2,526*** (0,131)
TOA	0,086** (0,031)	-0,908** (0,323)	0,055 (0,049)
TKA	-0,010*** (0,003)	-0,346*** (0,077)	0,005 (0,010)
LOGMEV	-0,506*** (0,113)	-10,048*** (1,921)	-0,859*** (0,188)
PGDFG	-0,002 (0,002)	-0,142*** (0,029)	-0,008 (0,007)

Not: ., *, ** ve *** sırasıyla %10, %5, %1 ve %01 anlamlılık düzeylerini ifade etmektedir. Parantez içerisindeki değerler standart hataları göstermektedir.

Çalışma bulgularına göre, Tablo 9'da, faiz dışı gelir açıklayıcı değişkeninin aktif karlılığı üzerinde %01 anlamlılık düzeyinde ve pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir. Kontrol değişkenleri ile aktif karlılığı arasındaki ilişki incelendiğinde, PGDFG değişkeni anlamlı bulunmamış, diğer değişkenler için farklı anlamlılık düzeylerinde farklı yönlerde ilişki saptanmıştır.

Tablo 9.'da, faiz dışı gelir açıklayıcı değişkeninin öz kaynak karlılığı üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir. Kontrol değişkenleri ile öz kaynak karlılığı arasındaki ilişki incelendiğinde tüm değişkenler için farklı anlamlılık düzeylerinde ve negative yönde ilişki saptanmıştır.

Tablo 9.'da, faiz dışı gelir açıklayıcı değişkeninin net faiz marjı üzerinde negatif yönlü ve anlamlı etkisi olduğu görülmektedir. Kontrol değişkenleri ile net faiz marjı arasındaki ilişki incelendiğinde, mevduatın doğal logaritması dışındaki değişkenler için anlamlı ilişki saptanmamıştır.

Elde edilen bulgulara göre H1, H2 ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir.

Literatür incelendiğinde, çalışma bulguları ile aynı yönde sonuçlar elde edildiği görülmektedir. Uzun ve Berberoğlu (2019) yaptıkları çalışmanın bulgularında, faiz dışı gelir düzeyinin bankaların aktif ve öz kaynak karlılıkları üzerinde pozitif etkisi olduğunu saptamışlardır. Minh ve Tanh (2020), Vietnam'daki 26 ticari banka verisi ile yaptıkları çalışma sonucunda faiz dışı gelirlerin banka performansı üzerinde pozitif etkisi olduğunu saptamışlardır.

Mahajan ve diğ. (2012) Hindistan'daki 27 banka verisi ile yaptıkları çalışma sonucunda faiz dışı gelirlerinin, aktif karlılığını kullanarak ölçtükleri banka performansı üzerinde pozitif etkisini saptamışlardır.

SONUÇ

Faiz dışı geliri artırmak, birçok bankanın hedefi olmaktadır. Faiz dışı geliri artırmak için en iyi yöntemi belirlemek, yalnızca karlılık için değil, kurumun genel misyonu için de önemlidir. Faiz dışı geliri artırmanın önemli bir adımı müşteriye tanımadır. Bunu yaparken bankaların, müşteri ihtiyaç ve isteklerini dikkate almaları gerekmektedir. Bankaların iyi müşterilerinin kimler olduğu ve onlara sağlanabilecek faydalar konusunda iyi bilgiye sahip olmaları önemli olmaktadır.

Faiz dışı gelirleri yönetmenin önemli bir yönü, farklı müşteri ilişkilerinin karlılığı hakkındaki bilgi sahibi olmaktır. Bu bilgiler, yönetimin ürün ve hizmetleri hedeflemesini ve müşterilerin istediklerini elde etmelerini ve hizmet veya ürün paketlerinin karlı olmasını sağlamak için fiyatlandırma stratejilerini değiştirmelerine imkan tanımaktadır.

Çalışmada elde edilen bulgular, faiz dışı gelirlerin Türkiye'deki büyük ölçekli mevduat bankalarının karlılık performanslarına pozitif yönlü etkisi olduğunu göstermektedir. Literatür incelendiğinde benzer şekilde Uzun ve Berberoğlu (2019) 23 banka ile yaptıkları çalışmada faiz dışı gelirin bankaların aktif ve öz kaynak karlılıkları üzerinde pozitif yönde etkili olduğunu göstermişlerdir. Stiroh (2002) çalışmasında bankaların faiz dışı gelirlere yönelme eğiliminden fayda sağladıkları bulgusuna ulaşmıştır. Mahajan ve diğ. (2012)'nin Hindistan'da 27 banka ve Minh ve Tanh (2020)'nin Vietnam'daki 26 banka verisi ile yaptıkları çalışmalarda faiz dışı gelirlerin banka performansı üzerinde pozitif yönlü etkisi saptanmıştır. Alper ve Anbar (2011)'in çalışma sonuçlarında faiz dışı gelirin banka karlılığını

önemli ölçüde etkilediği bulunmuştur. Atasoy (2007) çalışmasında aktif karlılığı ve faiz dışı gelirler arasında olumlu yönde ilişki tespit etmiştir.

Atasoy (2007), Williams ve Rajaguru (2012), Meng ve diğ. (2018) ve Yağcılar ve Kalaycı (2020) yaptıkları çalışmalarda net faiz marjı ile faiz dışı gelirler arasında negatif yönde ilişki saptamışlardır.

Literatürde, bankaların geleneksel bankacılık faaliyetleri dışına yönelmelerinin olumsuz etkileri olduğu yönünde bulgular da yer almaktadır. Hidayat ve diğ. (2012)'nin yaptıkları çalışma Endonezya'da büyük ölçek grubunda yer alan bankaların geleneksel bankacılık faaliyetlerine yönelmelerinin bankacılık sistemi üzerinde olumsuz etkiye sahip olacağını göstermektedir. Chen ve diğ. (2017) çalışmalarında faiz dışı gelirlerin banka riskini artırdığı yönünde bulgular elde etmişlerdir. Diğer ülkelerdeki verilerle yapılan benzer çalışmalarda olumsuz etki saptanmasına rağmen ülkemizde olumlu yönde ilişki tespit edilmesinin tahmini bir sebebi uygulamaların çeşitli düzenlemelerle standartlaştırılmış olması olarak düşünülebilir.

Bu kapsamda tartışılabilir bir konu bankaların sundukları hizmetler için uyguladıkları ücret ve komisyonların yüksek olup olmadığına bakılması gerekmektedir. Ayrıca bankalar, ücretlerden ve diğer faiz dışı kaynaklardan elde ettikleri gelir miktarı açısından birbirlerine göre farklılık göstermektedirler. Bununla birlikte, faiz dışı gelirin tüm kaynakları eşit olmamaktadır. Bazı ücretler sabit olmakta ve zaman içinde öngörülebilmektedir. Bu ücretler genellikle tekrar eden gelirler olarak adlandırılırken, diğerleri döngüsel faaliyetlerden kaynaklandığı için oldukça değişken olmaktadır. Bu sebeple yöneticiler için temel sorun, bilanço üzerinde kazanç elde ederken, ücrete dayalı gelirlere güçlü bir şekilde odaklanarak yüksek oranlarda karı artıracak uygun müşteri karışımının ve iş karışımının nasıl belirleneceği olmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akgüç, Ö. (2007). Banka Yönetimi ve Performans Analizi. İstanbul: Arayış Basım ve Yayıncılık.
- Alper, D. , Anbar, A. Bank Specific and Macroeconomic Determinants of Commercial Bank Profitability: Empirical Evidence from Turkey. *Bussiness and Economics Research Journal Vol 2, No 2*, 139-152.
- Atasoy, H. (2007). Türk Bankacılık Sektöründe Gelir-Gider Analizi ve Karlılık Performansının Belirleyicileri. Araştırma ve Yayınlar, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara.
- Atik, M. (2019). Türk Bankacılık Sektöründeki Faiz Dışı Gelirlerin Banka Geliri ve Riski Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi 81*, 271-292.
- Batten, J. ,Vo, X. (2016). Bank Risk in Shiftng and Diversification in an Emerging Market. *Risk Management 18*, 217-235.
- Batten, J. ,Vo, X. (2019). Determinants of Bank Profitability-Evidence from Vietnam. *Emerging Markets Finance and Trade 55*, 1417-1428.
- Baum, C. , Çağlayan, M., Xu, B. (2020). The Impact of Uncertainty on Financial Institutions: A Cross Country Study. *Int Journal of Finance and Economics 2020*, 1-21.
- Bhatia A., Mahajan, P. , Chander, S. (2012). Determinants of Profitability of Private Sector Banks in India. *Journal of Commerce and Accounting Research Vol 1 Issue 2*, 14-23.
- Bian, W. , Wang, X. , Sun, Q. (2015). Non-interest Income, Profit, and Risk Efficiencies: Evidence from Commercial Banks in China., *Asia-Pacific Journal of Financial Studies 44*, 762-782.
- Brunnermeier, M. , Dong, X. , Palia, D. (2020). Banks' Noninterest Income and Systemic Risk. *The Review of Corporate Finance Studies 9*, 229-255.
- Chen, C. , Huang, Y. , Zhang, T. (2017). Non-interest Income, Trading, and Bank Risk. *Journal of Financial Services Research 51*, 19-53.

- Demirgüç-Kunt, A. , Huizinga, H. (2009). Bank Activity and Funding Strategies The Impact on Risk and Returns. *World Bank Policy Research Working Paper 4837*.
- Hidayat, W. , Kakinaka, M., Miyamoto, H. (2012). Bank Risk and Non-Interest Income Activities in the Indonesian Banking Industry. *IUJ Reseach Insititute Economics and Management Series 03*.
- Kamani, E. (2019). The Effect of Non-traditional Banking Activities on Sytemic Risk: Does Bank Size Matter?. *Finance Research Letters 30*, 297-305.
- Koch, T.W. , Macdonald, S.S. (2014). Bank Management. Boston: Cengage Learning.
- Köhler, M. (2013). Does Non-Interest Income Make Banks More Risky? Retail –versus Inverstmen-oriented Banks. *Borsa İstanbul Review No 17*.
- Louzis, D. , Vouldis, A. (2017). Profit Strategy of Greek Banks: Cross-subsidization and Diversification versus Complementarity. *Applied Economics Vol 49*, No 44, 4460-4481.
- Mahajan, P., Bhatia, A. , CHANDER,S. (2012). ROA Performance of Public Sector Banks in India. *Journal of Commerce and Accounting Research Vol 1, Issue 2*, 15-21.
- Meng, X., Cavoli, T. , Deng, X. (2018). Determinants of Income Diversification: Evidence from Chinese Banks., *Applied Economics Vol. 50, No 17*, 1934-1951.
- Menicucci, E., Paolucci, G. (2016). The Determinants of Bank Profitability: Empirical Evidence from European Banking Sector., *Journal of Financial Reporting and Accounting Vol. 14, No 1*, 86-115.
- MINH, S. ve THANH, T. ve DENG, X. (2020). Analysis of the Impact from Non-interest Income to the Operational Efficiency of Commercial Banks in Vietnam. *Management Science Letters 10*, 455-462.
- Nguyen, T.H. (2020). Impact of Bank Capital Adequacy on Bank Profitability Unde Basel II Accord: Evidence from Vietnam. *Journal of Economic Development 45*, 31-47.

- Robertho, V. , Wibowo, B. (2018). Market Power, Types of Ownership and Bank Income Diversification: Cases of Asian Countries. *Jurnal Dinamika Manajemen* 9 (1) , 12-22.
- Selçuk, H. , Tunay, K.B. (2014). Ticati Banka Yönetiminin Temelleri. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd. Şti.
- Stiroh, K. (2018). Diversification in Banking is Noninterest Income the Answer?.*Federal Reserve Bank of New York Working Paper, No: 154.*
- Torres-Reyna, O. (2010). *Getting Started in Fixed/Random Effect Models Using R*. Princeton University. Retrieved from <https://www.princeton.edu/~otorres/Panel101R.pdf>
- Uzun, U. ve Berberoğlu, M. (2019). Faiz Dışı Gelirlerin Banka Performansına Etkisi. Türkiye Örneği. *Journal of Bussiness Research-TURK* 11, 239-248.
- Wang, C. ve Lin, Y. (2018). The Influence of Income Diversification on Operating Stability of the Chinese Commercial Banking Industry. *Romanian Journal of Economic Forecasting XXI (3) 38 (1)*, 29-41.
- Williams, B. ve Rajaguru, G. (2012). The Chicken or the Egg? The Trade-off Between Bank Fee Income and Net Interest Margins. *Australian Journal of Management* 38 (1), 99-123.
- Yağcılar, G.G. , Kalaycı, Ş. (2020). Türk Bankacılık Sektöründe Net Faiz Marjının Micro-Belirleyicileri: Küresel Mali Krizin Etkileri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi* 19, 7-34.